

111 / 99 144

60063

ओम्

अथ तैत्तिरीयोपनिषद्-गुजरातीभाष्यम् ।

कीर्तित आह आना.

ઓમ્

૭૦૭૩

અથ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ભાષ્યમ્ ।

ગુજરાતી ભાષામાં

રચનાર

વસનજી મુકુંદજી દેશાઈ.

શ્રી ગોવર્ધન મુદ્રાલયે મુદ્રિતમ્

સંવત ૧૯૫૫.

પ્રથમવાર ૧૦૦૦

મૂલ્ય આઠ આના.

ओम्

तत्सत् परमात्मने नमः

श्रीयुत महाराजविराज सर सयाशराव गायकवाड

सेना भासभेल समशेर अडादुर, ए, सी, एस, आर्.
वटोद्रा.

अभना उभदा, ईदार शुद्धा, विद्यावृद्धिना

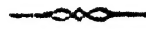
उत्कट वृत्ति अने वैदिक धर्मनी उत्तति

भाटेना उय प्रयासने लोवे

आ अथ अभने

अ र्पेण.

વિજ્ઞાપન.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં હિંદી ભાષામાં લગભગ બધાં ઉપનિષદોનાં સારાં ભાષ્ય થયાં છે. અને ઉપનિષદોમાંની અલ્પવિદ્યા બહુ ઉત્તમ છે. એવું આર્યવર્તમાંથી તો શું પરંતુ પૃથ્વીના ઘણા ભાગમાંથી ઓછાય છે. અને સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર કની થતો જતો હોવાથી અને ખુદ ઉપનિષદની ભાષા અપરિચિત થઈ જવાથી આ ઉપનિષદનાં ભાષ્ય આપણી ગૂંજરાતી ભાષામાં થવાં જોઈએ. પહેલાં આચાર્યો દેવા ઉત્તમ અને નિરભિમાની હતા તે આ ભાષ્ય દર્શાવે છે તેમજ અલ્પને જાણવાનું સાધન જડ નથી પરંતુ વિદ્યાર્થી તપ છે એ ઘણું સારું દર્શાવેલું છે. આ ઉપનિષદ ઉપરથી જે હિંદુએ તેમનાં હિંદુધર્મમાં અલ્પ જાણવાનું સાધન જડ માને છે તેમને ખમર પડશે કે બુદ્ધ પોતાના પિતાની પાસે જઈ કહે છે કે મને અલ્પ ઓળખાવો ત્યારે વરુણપિતા કહે છે કે જેમાં આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે જીવે છે અને પ્રલય દશામાં અંતર્ગત થાય છે તે અલ્પ, પણ ઉત્તરમાં કાંઈ જડ બનવું નથી; અલ્પ વિદ્યાની આત્મી શૈલી જોઈ પૂર્વના રૂપિ મુનિઓ દેવાં નિષ્કપટપણે પડત પાડત ચલાવતા હતા તથા આર્યધર્મ શું છે તેનો ખ્યાલ વાચક વર્ગને થાય એમ ધારી આ ઉપનિષદનું ભાષ્ય પ્રથમ કરવામાં આવ્યું છે.

આ ભાષ્ય હિંદી ભાષામાં ભાષ્ય કરનાર પંડીત ભીમસેન શર્મા જે સારા ભરતખંડમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેમણે પોતાના ભાષ્યનો ઉપયોગ કરવા ઘણીજ હોંસથી હા પાડી ને માટે તેમનો અત્યંત આભાર.

ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ ।

ખોતાની વાડી-
ગીરગામ બેક રોડ,
સુ.જી. તા. ૨૫-૩-૬૬.

}

હી- વસનજી મુકુંદજી દેશાઈ,

ભાષ્ય કર્તા.

ઓરમ્

અથ યજુર્વેદીયતૈત્તિરીયોપનિષદ્.

પ્રસ્તાવના. :

આ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ તૈત્તિરીય શાખાનું અંતર્ગત છે. તિત્તિરિ એવું કાઠ ખાસ ઋષિનું નામ છે. તેણે કહેલ અથવા બનાવેલ ઉપનિષદ્ તૈત્તિરીય કહેવાય છે. (અ. ૪૩૧૧૦૨ પાણિનિસૂત્રથી છળ પ્રત્યય લઈને તૈત્તિરીય શબ્દ બને છે.) અગરજે તિત્તિરી-એટલે તીત્તર એવું પક્ષીનું નામ છે પણ પક્ષીમાં પુસ્તક બનાવવાનો, લેણાવવાનો તથા ઉપદેશ કરવાનો સંભવ નથી એટલા માટે તિત્તિરિ નામના ઋષિએ કહેલ એવો સંભવિતજ અર્થ લેવો જોઈએ, કારણ કે પક્ષી કાઠ શાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથ બનાવી શકતું નથી. તથા બીજાઓ પણ જે પુસ્તક બનાવે છે અથવા કહે છે જેના નામોપરથી પુસ્તકતાં નામ બને છે એ સંધર્ષાં મનુષ્ય વ્યક્તિઓનાં નામ છે, એવે.

પ્રકારે સાહચર્યથી પણ તત્તિરિ ચબ્દ મનુષ્ય વ્યક્તિ વિશેષનો વાચક છે જે તિત્તિરિ ઋષિનું કહેલ ઉપનિષદ્ તૈત્તરીય કહેવાય છે.

એ ઉપનિષદ્માં કઠાદિ ઉપનિષદ્દાનાં જેવાં ઇતિહાસ પૂર્વક વ્યાખ્યાન નથી તોપણ ત્રીજી ભૃગુવલ્લીમાં કાંઈક પ્રકારે ઇતિહાસ આવી ગયો છે. ક્રમકે એ ત્રીજી વલ્લીમાં ભૃગુ ઋષિ પૂછનાર અને એના પિતા વરુણ ઉપદેશક છે એ ઉપનિષદ્માં ત્રણ વલ્લી છે. એમાં પ્રથમ વલ્લી શિક્ષાધ્યાયરૂપ છે તથા બીજીને ત્રીજી વલ્લીમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. શિક્ષાધ્યાયનો આશય એ છે કે મનુષ્યને જે પ્રકારે આચરણ કરી કલ્યાણમાગી થવું જોઈએ તે પ્રકારનાં સર્વ સાધન ક્યાં છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ મુક્તિમાં પણ કર્મની પ્રધાનતા આવે છે પણ નિષ્કામપણાથી કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. અને જ્ઞાનપણ કર્મને માટેજ છે કે અમુક કામ એટલામાટે એ પ્રકારે કરવું જોઈએ જેથી સંસારનું તેમજ પરમાર્થનું સુખ પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ વિચારપૂર્વક શાંતિથી સફલ કર્મ કરવું જોઈએ; એમ માનવાથી જ્ઞાન પણ કર્મને ઉપ-

યોગી સહાયક ઠરે છે. સ્વાભાવિક વૃત્તિથી પણ મનુષ્ય
 એમજ કરે છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી કર્મ કરવાનો માનસ
 વિચાર પકડા ઠીક નથી થતો ત્યાંસુધી ઠાઈપણુ કામ
 કરવાને હાથ ઉઠતો નથી. એથી કરીને કર્મની સાથે જ્ઞાન-
 ઉપયોગી કારણ છે અને એવા વિચારથી ઉપનિષદોમાં
 લખ્યું છે કે “ જવું મનથી વિચારે છે તેવું વાણીથી કહે
 છે તથા જે વાણીથી કહે છે તેજ કર્મથી કરે છે. ” અર્થાત્
 પોતપોતાના વિચારને અનુસરી મનુષ્ય સર્વ કામ કરે છે. જે
 કર્મ કરવાનેમાટે માનસ વિચાર નહીં કર્યો હોય તે કરવાને
 માટે કેન્દ્રિય હાથ પગ વાણી વગેરે ચાલતાં નથી એથી
 કર્મનેમાટે જ્ઞાન હોવું એ સિદ્ધ થાય છે. મનુષ્ય સર્વ
 પ્રકારનાં સુખ વા દુઃખ કર્મથીજ ભોગવે છે. તથા સંસારી
 દૃષ્ટાંતથી પણ એજ પ્રતીત થાય છે કે અનનુ જ્ઞાન માત્ર
 થંધ જવાથી ભૂખ મટતી નથી કિંતુ ભોજનથી થાય છે
 અને ભોજન કરવું એ એક કર્મ છે; એટલા માટે નીતિમાં
 લખ્યું છે કે “ ઉદ્યોગ કર્યાવિના તલમાંથી તેલ કાઢ લેધ
 શકતું નથી ” ઇત્યાદી સેંકડો પ્રમાણાનુસાર કર્મ કર્યા
 વિના કાંઈ પણ સુખ મેળવી શકતું નથી. અમત્કારિક
 શિષ્યવિદ્યાથી યુક્ત જગત્ અને સર્વ વિદ્યાઓની ખાણ

વેદ એના નિર્માણરૂપ કર્મથીજ પરમેશ્વરની પરમેશ્વરતા અને મહત્ત્વ જણાય છે. એટલા માટે “ જથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય થાય છે એવું કારણ એજ સર્વ-શક્તિમાન છે; તથા અનેક વિદ્યાયુક્ત વેદનો ઉત્પત્ત કરવાવાળો હોવાથી સર્વજ્ઞ છે; એ બંને વેદાંત સૂત્રોથી એ બ્રહ્મને સર્વજ્ઞ તેમજ સર્વશક્તિમાન ઠરાવાય છે. અહીં પરમેશ્વરનાં જગતની ઉત્પત્તિ આદિ તથા વેદની રચનારૂપ મોટાં મોટાં કર્મોને લીધે-કે જે કર્મોનો ખીજો દાર્ઠ્ય કર્તા નથી-એનું સવાપરી મહત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું છે; તેમજ કર્મ કરવાથી પણ જાણીએ છીએ કે જેનાં આવાં મોટાં મોટાં કર્મો છે તેજ બ્રહ્મ છે.

જે કર્મ જેને માટે નક્કી કર્યું છે તે જ્યાં સુધી પૂરું ન કરે ત્યાં સુધી બંધન છે અને પૂરું કરવું એ મુક્તિ છે. એટલામાટે કહ્યું છે કે “ ત્રણ ઋણ પતાવ્યાં પછી મોક્ષમાં મન લગાવવું.” એથી ઋણ પતાવવાનું બંધન છે અને જે ઋણ નથી પતાવતો તેને બંધન નહીં તો મુક્તિ કેવી હોય; કેમકે બંધ થયા પછીજ મુક્તિ થઈ શકે છે. બંધવિના છૂટવું કેવી રીતે કહ્યું જાય? જમ જે વસ્તુનું મહત્ત્વ નથી કર્યું તેનો ત્યાગ નહીં કહી શકીએ; જ્યાં મહત્ત્વ

નહી ત્યાં કાનો ત્યાગ માનવો. એ પ્રકારે જ અવશ્ય કરવા લાયક છે તે કર્મને પૂરું કરવું એજ મુક્તિ.

તેથી પિતાની બરોબર કર્મની પ્રધાનતા અને પુત્રની અપેક્ષાએ જ્ઞાન નિકૃષ્ટ છે. મનુષ્યે સંસાર તથા પરમાર્થ સંબંધી સુખની સિદ્ધિને માટે કર્મનાં ફળ ભોગવવાની તૃષ્ણા છોડી એ મારો નિષ્કારણ ધર્મ છે એવું માની કરવા યોગ્ય શ્રીત અને સ્માર્ત કર્મોનું આચરણ કરવું જોઈએ. કારણ કે કર્મનાં ફળ ભોગવવાની તૃષ્ણા વિના કરેલાં કર્મ વિશેષ ફળ આપે છે.

મીમાંસા શાસ્ત્રના પૂર્વેને ઉત્તર એવા બે ભેદ છે. પૂર્વ મીમાંસા જૈમિનિસૂત્ર છે, જેમાં વેદના સિદ્ધાંતને અનુસરી કર્મકાંડની સર્વ રીતે પ્રધાનતા દર્શાવી છે. તથા ઉત્તર મીમાંસા વેદાંત દર્શન છે, જેમાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાની શક્તિવાળો જીવ અને કર્મફળ આપવાની શક્તિવાળો બ્રહ્મ એ બંનેને કર્મ લગાડી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી વેદાંત એટલે જ્ઞાનકાંડ ક્રિયા કરવાનું એક ઉપયોગી સાધન છે એ ઠીક ઠીક છે. અર્થાત્ નવીન વેદાંતી એ મર હઠ કરે છે કે ક્રિયાને ઉપયોગી જ્ઞાન નથી, પણ એ જોમની ભૂલ છે કારણકે સ્વાધ્યાય શ્રવણ મનન મજ્જા વગેરે

કર્મોનું સેવન ઉપનિષદોમાં પણ ખરું જ્ઞાનીને માટે લખ્યું છે. સુખભોગ જે સર્વનું કારણ છે તે પણ એક ક્રિયા છે તથા અત્યાર સુધીમાં ઘાઈ વેદાંતી એવો નહીં નીકળ્યો હોય કે જણે સર્વ કર્મ છોડી દીધા હોય. તેથી કર્મકાંડનાં અંગી થવું તથા જ્ઞાનકાંડનાં અંગ થવું એ સિદ્ધ થાય છે કર્મોનાં અંગમાં કર્મ કરવાવાળો પણ એક અંગ છે દ્રમદ કર્ત્તાવિના ઘાઈ કર્મ થઈ શકતું નથી. એ કર્ત્તામાં ચેતન હોવાથી બીજા અંગો (અવયવો) નાં કરતાં કર્ત્તા મુખ્ય છે. એટલામાટે જ્યાં કહીં જીવ અથવા બ્રહ્મનાં જ્ઞાનની વિશેષ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે ત્યાં કર્મનાં એક એક અંગની અપેક્ષાએ પ્રધાનતા માનવામાં આવી છે પરંતુ કર્મ કાંડ માત્રની અપેક્ષાએ એ જ્ઞાનની પ્રધાનતા નથી, તેથી શંકરસ્વામીએ જે કર્મકાંડ કરતાં જ્ઞાનકાંડને સર્વોપરિ અધિક પ્રધાન ઠરાવ્યું છે એ ઠીક નથી એવો આ પ્રસ્તાવનાનો આશય છે.

આ પુસ્તકની બીજીને ત્રીજી વર્ણીમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રધાનતા પૂર્વક વર્ણન છે તે સર્વનું પ્રસંગ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે.

इति यजुर्वेदीयैतत्तिरीयोपनिषद्: प्रस्तावः

ओ३म्.

अथ यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ।

ओं शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वयमा । शन्न
इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे ।
नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ।
तन्मामवतु । तदवक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु
वक्तारम् । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ सत्यं
वदिष्यामि पञ्च च ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

ओम् । शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः ।
भवतु । अर्यमा । शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः ।
विष्णुः । उरुक्रमः । नमः । ब्रह्मणे । नमः । ते वायो । त्वम् ।
एव । प्रत्यक्षम् । ब्रह्म । असि । त्वाम् । एव । प्रत्यक्षम् । ब्रह्म ।
वदिष्यामि । ऋतम् । वदिष्यामि । सत्यम् । वदिष्यामि । तत् । माम् ।
अवतु । तत् । वक्तारम् । अवतु । अवतु । माम् । अवतु वक्तारम् ।
ओम् । शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥ १ ॥

અર્થ:—હે (ઓમ) નિરાકાર પરમેશ્વર ! (મિત્ર :) પ્રાણુવાયુ (ન :) અમને (શં) કલ્યાણકારી એટલે સુખ આપવા વાળા હો. (ઘરુણ :) અપાનવાયુ અમને (શમ્) સુખદાતા હો. (અર્યમા) આંખ એ ઈન્દ્રિય (ન :) અમને (શમ્) સુખકારક હો. (ઈન્દ્ર :) અંતે બળવાન હાથ (ન :) અમને (શમ્) સુખકારક હો, (બૃહસ્પતિ :) વિદ્યાસાગર પુરુષ અમને સુખ આપો, અથવા વાણી અને બુદ્ધિ અમને સુખદ હો. (ઉરુક્રમ્ :) ચાલવાના કામમાં સમર્થ (વિષ્ણુ :) સર્વ ઠેકાણે જવાવાળા પગ તેમજ આખી સૃષ્ટિને વિષે વ્યાપી રહેલ ઈશ્વર (ન :) અમને (શમ્) સુખકારી હો. (બ્રહ્મણે) સર્વના કરતાં મહાન્, વ્યાપ્ત અને સર્વ શક્તિમાન્ એવા આપને (નમ :) અમારા નમસ્કાર. (વાયો) સર્વ કર્મના સુખ દુઃખ આપવાવાળા અને સર્વના આધાર હે વાયુ ! (તે) તને (નમ :) અમારા નમસ્કાર પ્રાપ્ત હો. (ત્વમ્ એવ પ્રત્યક્ષમ્ બ્રહ્મ અસિ.) આવી ચિત્ર વિચિત્ર અથવા મહાન્ જગતની તથા વેદની રચના કરવાથી તુંજ પ્રત્યક્ષ સમાન સઉથી મોટો છે, કારણ કે કોઈ નાનું પ્રાણી આવાં મોટાં કાર્યરૂપી જગતને બનાવી શકતું નથી, તેથીજ (ત્વામ્ એવ પ્રત્યક્ષમ્ બ્રહ્મ વદિષ્યામિ) તને પ્રત્યક્ષની તુલ્ય અવશ્ય મોટો કહીશ; એટલે કે જે (ઋતમ્) સત્ય શાસ્ત્રોને અનુકુલ છે; તેથીજ એમ (વદિષ્યામિ) કહીશ. (સત્યમ્) મન વાણી તેમજ કર્મોથી અવિરૂદ્ધ (વદિષ્યામિ) કહીશ. અંતઃકરણની વિરૂદ્ધ કાંઈ કદી નહીં કહીશ. એ પ્રમાણે સર્વ શુભ કર્મોની શરૂઆતમાં બ્રહ્મની પ્રાર્થના કરવાની સાથે સત્ય કહેવાની તથા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. (તત્) એ બ્રહ્મને સર્વોપરી મોટો કહેવો, શાસ્ત્રાનુકુલ કહેવો તથા સત્ય કહેવો એ (મામ્) એ વક્તાના કરતાં મુજ શ્રોતાની (અવતુ) રક્ષા કરો. (તત્) એ કહેવું (ચક્તાર :)

ઉપદેશક આચાર્યની (અવતુ) રક્ષાકરો. (અવતુ, મામ્, અવતુ, વક્તાર) મારી તથા અધ્યાપકની રક્ષા કરે એ ફરીથી કેહેવું વિશેષ પ્રાર્થના બતાવવા માટે છે, અર્થાત્ સત્ત્વ આચરણરૂપ કર્મો હમ શિષ્ય ગુરુની અવશ્ય રક્ષા કરે. (ઓમ્, શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ) બળુવા અને બળુવવાવાળા શિષ્યો, સ્ત્રી પુરુષો અને પિતા પુત્રોના સંબંધવાળા અમને બંનેના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સંબંધી સુખના ભોગોમાં વિઘ્નકારી, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક અથવા માનસિક, વાચિક અને શારીરિક એવાં ત્રણ પ્રકારનાં વિઘ્નો અને દુઃખની શાન્તિ હો એ ત્રણ વાર કેહેવાનું પ્રયોજન છે. (સત્યમ્ વદિષ્યામિ પઞ્ચ ચ) એમ કહી એ અનુવાદમાં (સત્યં વદિષ્યામિ) સુધી એક કંડિકા એની આગળ પાંચ વાક્ય બીજાં છે એમ બતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ લખ્યું છે કે પઠન પાઠનના આરંભમાં શમ્ આદિ શબ્દો બણે છે. અર્થાત્ બણાવવાના અથવા ઉપદેશરૂપ શિક્ષા આપવાના પ્રારંભની પૂર્વેજ (શન્નો મિત્રઃ) ઈત્યાદિ મંત્રોનો પાઠ કરવો જોઈએ, એનો અર્થ આગળ લખી ગયા છઈએ.

ઓમ્-શીક્ષાં વ્યાख्याસ્યામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ । માત્રા
બલમ્ । સામ સન્તાનઃ । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥
શીક્ષાં પઞ્ચ ॥ દ્વિતીયોઽનુવાકઃ ॥ ૨ ॥

શીક્ષાં । વ્યાख्याસ્યામઃ । વર્ણઃ । સ્વરઃ । માત્રાઃ । બલમ્ ।
સામ । સન્તાનઃ । इति । उक्तः । शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

અર્થ:—હવે ગુરુ ફરીથી બોલે છે કે (ઓમ્) પરમાત્માનું સ્મરણ કરવા પહેલાં આમ જાણવું કહેવું, અને કરવું જોઈએ છત્યાદિ પ્રકારની (શિક્ષા) શીક્ષા (વ્યાખ્યાસ્યામઃ) અમે કહીએ તે તમે સાંભળો. (ધર્ણઃ) “અ” કાર વગેરે અક્ષર આવા આવા સ્વરૂપવાળા છે (સ્વરઃ) ઉદાત્ત વગેરે “સ્વર” આવા (માત્રાઃ) હસ્વાદિ (બલમ્) આક્યંતર અને બાહ્ય પ્રયત્ન (સામ) શાંતિપૂર્વક મધ્યમ વૃત્તિથી વર્ણોનું ઉચ્ચારણ (સંતાનઃ) સંહિતા-સંધિ એટલે વર્ણોનો પરસ્પર સંબંધ, (ઈતિ) એટલી શિક્ષા જેમાં આપવામાં આવી છે એવો (શિક્ષાધ્યાયઃ) શિક્ષાધ્યાય આ પુસ્તકમાં (ઉક્તઃ) કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ અનુવાકના પાંચ અને પાંચ વાક્ય આનાં મળી બીજો અનુવાક થયો.

ભાવાર્થ:—શિક્ષા જે પ્રકારની છે; એક શબ્દ શિક્ષા, અને બીજી અર્થ શિક્ષા કહેવાય છે. પહેલી શિક્ષામાં વર્ણ, સ્વર, માત્રા, પ્રયત્ન, મધ્યમ, દ્રુત, વિદ્યંબિત વૃત્તિ અને સંહિતા વા અવસાન વગેરેનાં સ્વરૂપનો બોધ હોવો એ શબ્દ શિક્ષા કહેવાય છે. આની અંદર શિક્ષા નામક વેદાંગ અને વ્યાકરણ આવી જાય છે. ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની શુદ્ધિ કરવી એનું નામ અર્થશિક્ષા કહેવાય છે, એટલામાટે બીજી શિક્ષા મુખ્ય છે. તે કારણથી એનું વિશેષ વ્યાખ્યાન આ પુસ્તકમાં આગળ ફરીએ છીએ.

सह नौ यज्ञः सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया
उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेषु । अविद्यो-
न्नाविज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महा-
संहिता इत्याचक्षते ॥

સહ । નૌ । યશઃ । સહનૌ । બ્રહ્મવર્ચસમ્ । અથ । અતઃ ।
 સંહિતાયાઃ । ઉપનિષદમ્ । વ્યાख्याસ્મઃ । પञ્ચષુ । અધિકરણેષુ ।
 અધિલોકમ્ । અધિજ્યોતિષમ્ । અધિવિદ્યમ્ । અધિપ્રજમ્ । અધ્યાત્મમ્
 તાઃ । મહાસંહિતાઃ । ઇતિ । આચક્ષતે

અર્થઃ—હવે શિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે કે (નૌ) અમે શિષ્ય તથા
 ગુરુની વિધાના પ્રતાપે પ્રકટ થયેલી (યશઃ) કીર્તિ (સહ) સાથે ને
 સાથેજ પ્રચરિત રહેા. તથા (નૌ) અમારાં જાનેનાં શુભ ગુણ કર્મ
 ફલભાવના સેવનથી પ્રકટ થયેલું (બ્રહ્મવર્ચસમ્) બ્રહ્મતેજ વા બ્રહ્મ
 ધર્મ (સહ) સાથે ને સાથેજ રહેા, એટલે કે ગુરુની સાથે મારાં યજ્ઞ
 તથા બ્રહ્મતેજ વધો. (અથ) હવે (અતઃ) બ્રહ્મતેજ વધારવા માટે
 (સંહિતાયાઃ) સમીપસ્થ વા મળેલી સંયુક્ત થયેલી વસ્તુઓના
 (ઉપનિષદમ્) આગળ પાછળના સંબંધ સહીત ઉપયોગને અનુસરતું
 અવયવગ્નાનું (વ્યાખ્યાસ્યામઃ) વ્યાખ્યાન કરશું; જે અવયવગ્નાન
 (પञ्ચેષુ અધિકરણેષુ) પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એ પાંચ અધિક-
 રણ (અધિલોકમ્) અધિલોક, અધિજ્યોતિષ, અધિવિદ્ય, અધિપ્રજ
 તથા અધ્યાત્મ નામનાં છે. એની વિશેષ વ્યાખ્યા આગળ થશે. (તાઃ,
 મહાસંહિતાઃ, ત્યાચક્ષતે) એ અધિલોકાદિનો પરસ્પર આકર્ષણ
 વચ્ચે સંબંધજ નગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિનો હેતુ છે. એ અધિલોકાદિનું
 યથાવત્ ગ્નાન થવું એજ પરમગ્નાન વા વિધાનો સર્વોત્તમ વિષય છે,
 એટલામાટે એ મોટા મોટા સંયોગ કહેવાય છે.

• ભાવાર્થઃ—પરસ્પર મળેલા પદાર્થોના વિભાગની સાથે અવયવ
 સંબંધનું ગ્નાનજ મુખ્ય ગ્નાન છે. એજ ગ્નાનથી સંસાર અને પરમાર્થ

સુખની સિદ્ધિ છે તથા જ્ઞાન શિક્ષાનું પૂર્વ રૂપ છે, એટલામાટે અરસ-
પરસના સંબંધનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

અથાધિલોકઃ—પૃથિવી પૂર્વરૂપં દ્યૌરુત્તરરૂપઃ । આકાશઃ
સન્ધિઃ ॥ ૧ ॥ વાયુઃ સન્ધાનમ્ । इत्यधिલोकम् । अथा-
धिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् ।
आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ।
अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ ૨ ॥ अन्तेवा-
स्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्य
धिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तर
रूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानम् । इत्यधि
प्रजम् ॥ ૩ ॥

અથ । અધિલોકમ્ । પૃથિવિ । પૂર્વરૂપમ્ । દ્યૌઃ । ઉત્તરરૂપમ્ ।
આકાશઃ । સન્ધિઃ । વાયુઃ । સન્ધાનમ્ । ઇતિ । અધિલોકમ્ । અથ ।
અધિજ્યૌતિષમ્ । અગ્નિઃ । પૂર્વરૂપમ્ । આદિત્યઃ । ઉત્તરરૂપમ્ ।
આપઃ । સન્ધિઃ । વૈદ્યુઃ । સન્ધાનમ્ । ઇતિ । અધિજ્યૌતિષમ્ ।
અથ । અધિવિદ્યમ્ । આચાર્યઃ । પૂર્વરૂપમ્ । અન્તેવાસી । ઉત્તર
રૂપમ્ । વિદ્યા સન્ધિઃ । પ્રવચનમ્ । સન્ધાનમ્ । ઇતિ । અધિવિદ્યમ્
અથ । અધિપ્રજમ્ । માતા । પૂર્વરૂપમ્ । પિતા । ઉત્તરરૂપમ્ ।
પ્રજા । સન્ધિઃ । પ્રજનનમ્ । સન્ધાનમ્ । ઇતિ । અધિપ્રજમ્ ॥ ૧ ॥

ભાષાથઃ—(અથ) સર્વત્ર ઉદ્દેશના ક્રમાનુસાર વ્યાખ્યાન છે એ બતાવવાને માટે “અથ” શબ્દ છે. (અધિલોકઃ) પૃથિવી વજેરે લોકોને આગળ કરી જે પ્રવૃત્ત થયું તે વ્યાખ્યાનને અધિલોક કહે છે અહીંઆં લોકથી સિદ્ધ થવા વાળાં કાર્યનાં સાધન જે અર્વચન છે એમાં (પૃથિવી) પૃથિવી (પૂર્વરૂપમ્) કાર્યસિદ્ધિમાં આધાર સ્વરૂપ હોવાથી મુખ્ય સાધન (દ્યૌઃ) પ્રકાશરૂપ સૂર્યોદિલોક (ઉત્તર-રૂપમ્) પરભાગના સરખું ગૌણ સાધન છે. (આકાશઃ સન્ધિઃ) પૂર્વ તથા ઉત્તરનો જેમાં સંબંધ વા મેળ છે તે આકાશ સંધિઃ (વાયુઃ સન્ધાનમ્) સૂક્ષ્મ જળનાં આવવા જવા રૂપી સંબંધ નેથી છે તે વાયુ પરસ્પરની અનુકુલતાથી કાર્યસિદ્ધિમાં મુખ્ય હેતુ છે (इति) એ પ્રકારે (અધિલોકમ્) લોકસંબંધી જ્ઞાન કરવું જોઈએ. એને ખગોલવિદ્યાના નામથી ઓળખી શકીએ છીએ. (અથ, અધિજ્યૌતિષઃ) હવે જ્યોતિષ સંબંધી વિચાર એ છે કે (અગ્નિઃ પૂર્વરૂપમ્) પહેલાં પૃથિવીને લગતા અગ્નિએ કરી પાણી સૂક્ષ્મ થઈ સૂર્યમોકની સન્મુખ જાય છે. (આદિત્યઃ, ઉત્તરરૂપમ્) સૂર્ય પૃથિવીપર પાછી વૃષ્ટિ કરે છે. (આપઃ સન્ધિઃ) જળમાં બંનેની શક્તિનો મેળ વા સંબંધ થાય છે. (વૈશ્વતઃ, સન્ધાનમ્) વિજળી સંબંધી તેજ એ બંને અગ્નિ તથા સૂર્યનો સંબંધ કરવાવાળું છે. (इति, અધિજ્યૌતિષઃ) ઇત્યાદિ પ્રકારનું જ્યોતિષસંબંધી વ્યાખ્યાન છે. એને ખગોળ વિદ્યા અથવા જ્યોતિષવિદ્યા કહે છે. કારણ સૂર્ય ચન્દ્રમાં તથા નક્ષત્રાદિ પ્રકાશ આપવા વાળી વસ્તુઓનું નામ જ્યોતિષ છે. એનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું એ જ્યોતિષ વિદ્યા કહેવાય છે. (અથાધિવેદ્યઃ) વિદ્યાનો પ્રચાર કરવા સાર ઉપયોગી છે એ—(અભ્યાસઃ) વિદ્યામાં પ્રધાન હોવાથી જુર (પૂર્વરૂપમ્)

પ્રથમ કારણ સ્વરૂપ છે (અન્તેવાસી) સિખ્ય-વિદ્યાર્થી (ઉત્તરરૂપ) બીજું સાધન છે. (વિદ્યા, સન્ધિઃ) વિદ્યામાં બંનેનો પરસ્પર સંબંધ તથા ઉપયોગ છે તેથી વિદ્યા સંધિ કહેવાય છે; તથા (પ્રવચન) બણાવવું અથવા ઉપદેશ કરવો (સન્ધાનમ્) બંનેને સંબંધી કરવામાં સાધન થાય છે, (હિતિ, અધિવિદ્યમ્) એવું વિદ્યાસંબંધી ઉપયોગ અને સાધનનું વ્યાખ્યાન છે. (અથ અધિપ્રજમ્) પુત્ર વગેરેને સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાના વિષયનું જ્ઞાન આધિપ્રજમ્ કહેવાય છે તે એ કે (માતા) સન્તાનની ઉત્પત્તિમાં માતા (પૂર્વરૂપ) મૂળ અથવા મુખ્ય કારણ છે. (પિતા) પિતા એ (ઉત્તરરૂપ) બીજું સાધન છે. (પ્રજા) પુત્ર વગેરેમાં (સન્ધિઃ) બંનેનો સંબંધ (પ્રજનનમ્) છોકરાં ઉત્પન્ન થવાં એ માતા પિતા બંનેનાં અંશ અથવા પ્રીતિ એકત્ર કરવામાં મુખ્ય હેતુ છે. (હિતિ, અધિપ્રજમ્) આવા પ્રકારનું પ્રજા વિષયનું જ્ઞાન મનુષ્યને કરવું જોઈએ.

ભાવાથ:—આ મંત્રમાં ગૂઢરૂપે મહાવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું તો અઢીઆં ફુસ્તર છે પરંતુ ટુકમાં કહીએ છીએ કે જેમ માતાના શરીરથી નવ મહીનામાં ગર્ભ બને તથા વધે છે એ સન્તાનરૂપ ફળની સિદ્ધિમાં મુખ્યત્વે કરી માતા અને માતાના કરતાં ગૌણ બીજું સાધન પિતા છે, તથા ફળરૂપ સન્તાનમાં માતા પિતાની પ્રીતિ એકત્ર થાય છે. સન્તાનોનું ઉત્પન્ન થવું એનો મુખ્ય હેતુ છે. એજ પ્રમાણે પૃથિવી વગેરેમાં સંબંધ લગાવવો જોઈએ. વેદમાં પણ લખ્યું છે કે “ પુરુષ ઓને કહે છે.—હું સૂર્ય, તું પૃથિવી એ આપણે બંને પરસ્પર વિવાહ કરીએ. ” પૃથિવી સ્થાનિની ઓ નીએ તથા સૂર્યસ્થાની પુરુષ ઉપર હોવાથી પ્રજા વ્યાપ

છે; જેમ સૂર્યના સંબંધે કરી ઉપરથી પૃથિવીમાં વીર્યરૂપ જળનો વર-
સાદ વરસીને ઔષધિ વનસ્પતિ વગેરે સંસારની સ્થિતિ કહેવામાં
હેતુ રૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ પરંપરાથી ઉપયોગ કરવામાં શુરુજ
વિધાનું મુખ્ય સાધન છે તથા શિષ્ય બીજું સાધન છે, વિદ્યાનો
પ્રચાર થવા રૂપી ફળમાં બંનેનો સંબંધ છે; પાઠનરૂપ સર્વોત્તમ કર્મ
બંનેનો સંબંધ થવામાં મોટો હેતુ છે. તેજ પ્રકારે અગરજો સર્વત્ર
એક કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અવયવરૂપે અનેક સાધન થાય છે તથાપિ
સુવંત્ર વિભાગપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં ઘણું ખર્ચ ચાર સંખ્યાનું પ્રા-
માન્ય હોવાથી મુખ્યત્વે કરીને ચારજ અવયવ માનવા જોઈએ, કારણ
કે સર્વ વિદ્યાઓના મૂલરૂપ વૈદિક સંપ્રદાયમાં પણ સૃષ્ટિના આરંભથીજ
ચાર વેદ એના વ્યાખ્યાન વિષય ચાર, વર્ણ ચાર, આશ્રમ ચાર-ધર્મ
અર્થ કામ મોક્ષ વગેરે ચાર ચાર ભાગ પ્રત્યેક વિષયમાં કરવામાં આ-
વ્યા છે. આયુર્વેદ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં પણ ૧-રોગ, ૨-ત્રિદાન, ૩-આ-
રોગ્ય, ૪-રોગ નિવૃત્તિનો ઉપાય, એ ચાર વાતો પ્રધાન છે. યોગ શા-
સ્ત્રમાં પણ ૧-દુઃખનો હેતુ સંસાર ત્યાજ્ય, ૨-જન્મ મરણરૂપ હેય
સંસાર દુઃખનો હેતુ અવિદ્યાદિ કલેશ, ૩ દુઃખથી છુટવું એ મોક્ષ,
૪ અને દુઃખમાંથી છુટી મુક્ત થવાનો ઉપાય, એ ચારજ પ્રકારે વ્યા-
ખ્યાન કર્યું છે. એ પ્રકારે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રાચઃ સઘળા વિષયની
ત્રણ ચાર પ્રકારે કલ્પના કરીને વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરેલો દેખાય છે.
તેમજ વેદ ચાર હોવાથી વેદાશયને અનુકુલજ આ વ્યાખ્યાન છે. જેમ
કોઈ સામાન્યના ચાર ભાગ હોય છે તેવાજ તેની સાથે સંબંધ રાખ-
નારા અવાન્તર બેદોમાં ચાર અવયવોની કલ્પનાજ પ્રધાન છે. આ પ્રક-
રણમાં પણ વિદ્યાના એક વિષયને અધિલોકાદિ ચાર ભાગમાં વિભક્ત
કરીને ફરીથી એક એકમાં પૂર્વરૂપ ઉત્તર સંધિ તથા સંધાન ચારજ

શબ્દોથી વ્યાખ્યાન દેખાડ્યું છે. એ પ્રકારે એક એક પૂર્વરૂપ વર્ણનેના પશુ ચાર ભાગ, વ્યાખ્યાનની પછી કરી શકાય છે, અથવા જેવા કર્ત-
વ્યના ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર ભાગ છે તેવા એક ધર્માદિના
પશુ ચાર ભાગ છે:-જેવાકે સત્ય, તપ, યજ્ઞ, અને દાન. ધર્મમાં એ ચાર
• ભાગ પ્રધાન છે. એ પ્રમાણે દરેક ભાગનાં પેટા ભાગ પશુ ચાર ચાર
દ્વારા વ્યાખ્યાન થઈ શકે છે. વળી એ સર્વ ઋગ્વેદાદિ ચારની સાથે
બરોબર સંખ્યા પ્રમાણે લગતું હોવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સર્વ વિદ્યા-
ઓનો એવો ગંભીર અથવા ગુપ્ત આશય જાણવો જોઈએ. જોણુ પ્ર-
ધાનાદિરૂપે કરી પૂર્વરૂપાદિમાં યથાવત્ સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન થવું તેજ
શીક્ષા મેળવવાનું પૂર્વરૂપ છે.

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्त-
ररूपम् । वाक्सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् ।
इतीमा महासं हिताः ॥ य ए एता महासं हिता व्या-
ख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेना-
न्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥ सन्धिराचार्यः पूर्वरूप-
प्रतिप्रजं लोकेन ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः

અથ । અધ્યાત્મમ્ । અધરા । હનુઃ । પૂર્વરૂપમ્ । ઉત્તરા ।
હનુઃ । ઉત્તરરૂપમ્ । વાક્ । સન્ધિઃ । જિહ્વા । સન્ધાનમ્ । ઇતિ ।
અધ્યાત્મમ્ । ઇતિ । ઇમાઃ । મહાસંહિતાઃ । યઃ । એવમ્ । એતાઃ ।
મહાસંહિતાઃ । વ્યાખ્યાતાઃ । વેદ । સન્ધીયતે । પ્રજયા । પશુભિઃ ।
બ્રહ્મવર્ચસેન । અન્નાદ્યેન । સુવર્ગેણ । લોકેન ॥

માર્ગાર્થ:—(અથ) હવે (અધ્યાત્મ) આત્મા નામ શરીરની અંદર પઠન પાઠનરૂપ વ્યવહારની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન આગળ કહેલ રીત પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. (અધરા, હનુઃ) મુખમાં જે ભાગ છે. એક નાકની ઓર ઉપર અને બીજો નીચે દાઢીની ઓર, એ બંને ભાગના મેળથી અન્નનું ચાવવું તે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવાનું કામ જ્ઞાતી શકે છે. એમાં નીચેનો ભાગ પૂર્વરૂપ મુખ્ય સાધન અને (ઉત્તરા હનુઃ ઉત્તરરૂપમ્) ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગ કરતાં ઓછું સાધન છે. (વાક, સન્ધિઃ) વાણીના ઉચ્ચારણમાં પૂર્વ તે ઉત્તર બંને ભાગની સંધિ એટલે મેળાપ થાય છે. (જિહ્વા, સન્ધાનમ્) મુખની નીચે ઉપરના બંને ભાગનો મેળાપ જીભથી થાય છે. એ કારણથી જીભ એના મેળાપનો હેતુ છે. (રૂતિ) એ પ્રકારે વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં (અધ્યાત્મમ્) શરીરની અંદરનો વિચાર કરવો જોઈએ. (રૂતિ) ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે (રૂમાઃ) એ અધિષ્ઠાતાદિ (મહાસંહિતાઃ) મહાન્ મહાન્ કાર્ય સાધવામાં સંબંધ ધરાવે છે. (યઃ) જે પુરુષ (પવમ્ પતાઃ, મહાસંહિતાઃ, વ્યાખ્યાતાઃ) આ પ્રમાણે જે સંબંધોના પર વ્યાખ્યાન થયું તે મહાન સંબંધ (વેદ) જાણે અથવા નિરંતર એનું સેવન કરે તે (પ્રજયા) પ્રજા (પશુભિઃ) સુખના સાધનો ગાય વગેરે (બ્રહ્મવર્ચસેન) બ્રહ્મતેજ (અન્નાદ્યેન) ખાવા ભાયક અન્ન તેમજ (સુવર્ગેણ, લોકેન) વિશેષ સુખના આધાર સ્થાનની સાથે (સન્ધીયતે) જોડાય અથવા સંબંધ થાય છે એટલે કે તેને પુત્ર વગેરે મળી શકે છે.

ભાવાર્થ:—અધ્યાત્મ પ્રસંગમાં પોતપોતાના મુખના અવયવો મેળવવાથી વર્ણોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. વાક્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ

વર્ણનાની દ્રવ્યારણ ક્રિયામાં વક્તા શ્રોતા બંને ઉપયોગી છે એમાં વક્તાનીજ પ્રધાનતા છે. જે પુરુષ લોકવિધયનો સંબંધ વગેરે હીક નાણી કરી જેવો જોષ્યો તેવો ઉપયોગ કરે છે અર્થાત્ જોષ્ય કે આચાર્ય શિષ્ય તથા માયાપના સંબંધથી યવાચાણાં કાર્યને પુરું કરે છે, તે પુરુષ જન્મમર છ પ્રકારના સંસારી સુખ (ધનની પ્રાપ્તિ, નીરોગી રહેવું, સ્ત્રીપ્રિયા, પ્રિયવાદિની, આજ્ઞાકારી પુત્ર, પ્રયોજન સાધે એવી વિદ્યા) ભોગવી મરણ્યાદ અત્યંત પરમાર્થ સુખનો ભાગી થાય છે.

यश्चछन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्स
 म्बभूव । स मन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधार-
 णो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधु
 मत्तमा । कर्णभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि
 मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वा
 ना ॥१॥ कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाऽसि मम गा-
 वश्च अन्नपाने च सर्वदा ॥

૧: । છંદસામ્ । ઋષભ: । વિશ્વરૂપ: । છંદોભ્ય: । અધિ ।
 અમૃતાત્ । સમ્બભૂવ । સ: । મા । ઇન્દ્ર: । મેધયા । સ્પૃણોતુ । અમૃ-
 તસ્ય । દેવધારણ: । ભૂમાસમ્ શરીરમ્ મે । વિચર્ષણમ્ । જિહ્વા
 મે । મધુમત્તમા । કર્ણમ્યામ્ । ભૂરી । વિશ્રુવમ્ । બ્રહ્મણ: । કોશ: ।
 અસિ । મેધયા । પિહિત: । શ્રુતમ્ । મે । ગોપાય । આવહન્તી । વિ-

તન્વાના । કુર્વાણા । અચીરમ્ । આત્મનઃ । વાસાંસિ । મમ । ગાવઃ ।
 ચ । અન્નપાને । ચ । સર્વદા ॥

અર્થ:—શિષ્યે મનમા. કેવી ક્ષમના રાખવી અને પરમેશ્વરની
 કેને પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ તે કહીએ છીએ. (યઃ) ને (છન્દ-
 સામ્) આનંદયુક્ત પુરુષોની વચ્ચેમાં (ઋગ્વિષ્ણુમઃ) સર્વોપરી આનંદમય
 અતિશ્રેષ્ઠ (વિશ્વરૂપઃ) સર્વ રૂપવાન વસ્તુઓમાં એના એના રૂપમાં
 અવસ્થિત (છંદોભ્યઃ) ગાયત્રીદિ છન્દયુક્ત ઋગ્વેદાદિ વેદ તથા
 (અમૃતાત્) મોક્ષથી પર છે અર્થાત્ એ બંનેના અધિષ્ઠાતા હોવાનો
 (સંવભૂવ) સંભવ છે. ને એ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે (સઃ) તે (ઇન્દ્રઃ)
 અન્નદિના દાનથી સર્વ ચરાચર જગતની રક્ષા વા વ્યવસ્થા કરવાવાળો
 પરમેશ્વર (મામ્) મારે (મેઘયા) ધારણ કરવા અર્થાત્ સ્મરણ
 રાખવાવાળી બુદ્ધિવડે (સ્પૃણોતુ) રક્ષણ કરો. (અમૃતસ્ય) વેદ-
 શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન અથવા વિદ્યાને (દેવધારણઃ) વિદ્યાનોની પેઠે
 ધારણ કરવાવાળો (ભૂયાસમ્) થાઉં એવી આશા રાખું છું. (મે)
 મારે (શરીરમ્) શરીર (વિતર્વણમ્) મનુષ્યનું થાય અર્થાત્ હું
 કાષ્ઠ ખીણ યોનિમાં ઉત્પન્ન ન થાઉં (મે) મારી (જિહ્વા) જીભ
 (મધુમત્તમા) અતિશય મીઠાં વેણુ બોલે અર્થાત્ હું કદી કદુ વચન
 ન બોલું એવી પ્રાર્થના કરું છું. હું (કર્ણાભ્યામ્) કાનવડે (ભૂરી)
 બહુ (વિશ્રુવમ્) શાસ્ત્રનો આશય અને ઉત્તમ ઉપદેશ સદા સાંભ-
 ળતો રહું. હે પરમેશ્વર આપ (વ્રહ્મણઃ) વેદના (કોશઃ) ભંડારરૂપ
 (અસિ) છો. સર્વ વેદ આપનામાં રહે છે તેથી (મેંઘયા) શ્રેષ્ઠ
 બુદ્ધિથી (પિહિતઃ) આચ્છાદિત છો અર્થાત્ આપ સર્વોપરી બુદ્ધિ-

માન છે. (મે) મારાં (શ્રુતમ્) બણેલાં શાસ્ત્રનું (ગોપાય) રક્ષણ કરો મતલબ જે હું શીખેલો છું તે ભૂલી ન જા. મારાં સુખ અને કીર્તિ (આવહન્તી) સર્વ રીતે પ્રાપ્ત કરતી અને (વિતન્વમાના) શોભાનો વિસ્તાર કરતી હવી પાછી વિશેષ શુ કરતી હવી કે લક્ષ્મી (આત્મનઃ) પોતાની અવયવરૂપ સાંમગ્રી (અચીરમ્) શીઘ્રજ (કુર્વાણા) સિદ્ધ કરતી હવી મને પ્રાપ્ત હો. એ લક્ષ્મી કેવી છે (વાસાંસિ) અતિમુલ્યવાનું અને દર્શનીય વસ્ત્ર (ગાવઃ) ગાય, હાથી ઘોડા વગેરે (ચ) અને (મે) મને (સર્વદા) હમેશાં (અન્નપાને ચ) અન્ન જળ પશુ ભોગવવા યોગ્ય સર્વોત્તમ ધાવ વગેરે એવી લક્ષ્મીનો અંશ મારીપાસે રહે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

લાવાર્થઃ—વિદ્યાર્થીએ મેઘા આદિ સર્વોત્તમ વસ્તુઓની પ્રાર્થના ઈશ્વરને કરવી જોઈએ. તથા એવી યુદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિને માટે યથા શક્તિ પૂર્ણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ યુદ્ધિ આદિ વગેરે વધારવાને માટે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું, તથા યુદ્ધિ આદિ મેળવવામાં વિઘ્ન કરે એવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; એવોજ ઉદ્યોગ કરવા હાયક છે. ત્યારેજ વિદ્યાર્થીને સાફ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે આવા પ્રકારના વાક્યોનો આશય સદા વારંવાર મનમાં દૃઢ કરીને તેમનું મનન કરવું જોઈએ. એવો અભ્યાસ કરવાથી આવા આવા શુણ્ણનું પાત્ર એ પુરુષ બની શકે છે.

તતો મે શ્રિયમાવહ । લોમશાં પશુભિઃસહ સ્વાહા । .
આ માં યન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । વિ માં યન્તુ બ્રહ્મ .

चारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
 दमा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमा यन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा ॥ २ ॥ यशोजनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान्
 वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भज प्रविशानि स्वाहा ।
 स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् सहस्र शाखे निभ-
 गाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽज्यः प्रवता यन्ति यथा
 मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु
 सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा
 पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमा यन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहैकं च ॥ इति चतुर्थो-
 ऽनुवाकः ॥

ततः । मे । श्रियम् । आवह । लोमशाम् । पशुभिः । सहा
 स्वाहा । आ । मा । यन्तु । ब्रह्मचारिणः । स्वाहा । वि । मा । यन्तु । ब्र-
 ह्मचारिणः । स्वाहा । प्र । मा । यन्तु । ब्रह्मचारिणः । स्वाहा । दमाः ।
 यन्तु ब्रह्मचारिणः । स्वाहा । शमाः । यन्तु । ब्रह्मचारिणः । स्वाहा । यशः
 ऽजने । असानि । स्वाहा । श्रेयान् । वस्यसः । असानि । स्वाहा । तम् ।
 त्वा । भग । प्रविशानि । स्वाहा । सः । मा भग । प्रविश । स्वाहा । तस्मिन् ।
 सहस्रशाखे । नि । भग । अहम् । त्वयि । मृजे । स्वाहा । यथा ।
 आपः । प्रवता । यन्ति । यथा । मासाः । अहर्जरम् । एवम् ।

મામ્ । બ્રહ્મચારિણઃ । ધાતઃ । આયન્તુ । સર્વતઃ । સ્વાહા । પ્રતિવેશઃ ।
અસિ । પ્ર । મા । માહિ । પ્ર । મા । પદ્યસ્વઃ ॥

અર્થઃ—શિક્ષાને પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા પુરુષને ઉચિત છે કે આગળ કહેલી રીતે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના તથા હોમ કર્યા કરે કે હે પરમેશ્વર (ધાતઃ) સર્વ ચરાચર જગતને ધારણ કરનાર આપ (તતઃ) પૂર્વોક્ત વસ્તુ મને આપ્યા પછી (લોમશામ્) રૂઆંટીવાળાં ઘેટાં બકરી ગાય વગેરે પશુ સહીત (શ્રિયામ્) શોભા અથવા લક્ષ્મી (મે) મને (આવહ) આપો તથા (પશુભિઃ સહ) અન્ય ઘોડા હાથી વગેરે પશુઓની સાથે ઉપર કહેલી લક્ષ્મી મને પ્રાપ્ત કરાવો (મા) મને (દમાઃ) દમનશીલ એટલે કે ઇન્દ્રિયો તથા મનને વશ રાખવાવાળા (બ્રહ્મચારિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક (યન્તુ) પ્રાપ્ત થાય જેની સંગતથી હમે પણ જિતેન્દ્રિય તેજસ્વી બ્રહ્મચારી બનીએ (શમાઃ) શાન્તિશીલ (બ્રહ્મચારિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક અમને (યન્તુ) પ્રાપ્ત થાય જેના મેળાપથી અમે શાન્તિશીલ બનીએ (મા) મારી પાસે (બ્રહ્માચરિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક (આ, યન્તુ) આવે (મા) મને (બ્રહ્મચારિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક (ચિ, યન્તુ) વિશેષ કરી પ્રાપ્ત થાવ (મા) મને (બ્રહ્મચારિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક (પ્ર યન્તુ) અચ્છી રીતે જાણુ. જિતેન્દ્રિય લોક મને જિતેન્દ્રિય કરે તથા શાન્તિશીલ બ્રહ્મચારી લોક મને શાન્તિ આપે ॥ હું (યશોજને) કીર્તિવાળા મનુષ્યોની ગણનામાં (અસાનિ) આવું અથવા સમજાઉં. હે સર્વ ધનના સ્વામી (વસસ્ય) અત્યંત ધનવાળા આપના સંબંધથી (શ્રેયાન્) અતિ પ્રશંસા યોગ્ય (અસાનિ) હોઉં. ॥ હે (ભગ) સર્વ ઐશ્વર્યના અધ્યક્ષ (તમ્) આગળ કહેલ વિધાના ખજાના રૂપ (ત્વામ્) આપના ધ્યાનથી આપના સ્વરૂપમાં ((પ્રવિશાનિ) હું

પ્રવેશ કરું. હે (ભગ) શોભારૂપ પરમેશ્વર (સઃ) તે આપ (મા) મારામાં (પ્રવિશ) પ્રવેશ કરો. અર્થાત્ મારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયા હોય એમ પ્રકટ થાય. (સહજશાસ્ત્રે) જગતની હજારો શાખા જેની અંદર છે (તસ્મિન્) તેવા (ત્વયિ) આપમાં હે (ભગ) પરમેશ્વર (અહમ્) હું (નિમૃજે) શુદ્ધ પાણી અથવા મારા આત્માને શુદ્ધ રજું. લોકમાં (યયા) જેમ (આયઃ) પાણી (પ્રવતા) નીચા માર્ગની સાથે (યન્તિ) ચાલે તથા (યયા) જેમ (માસાઃ) આશ્રિત વગેરે મહીના (અહ્જરમ્) દિવસે દિવસે બદલે તથા માણસોને ધરડા કરે એવા અથવા જેમાં દિવસોનો લય થઈ જાય એવા સંવત્સરને (યન્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. હે (ધાતઃ) સર્વ જગતને ધારણ કરવાવાળા પરમેશ્વર (ઘવમ્) એ પ્રમાણે (સર્વતઃ) સર્વ દેશોમાંથી (મામ્) મને (બ્રહ્મચારિણઃ) બ્રહ્મચારી લોક (આયન્તુ) આવી મળે. હે પરમેશ્વર ! આપ (પ્રતિવેશ) વિશ્રામ અથવા આરામનું ઠેકાણું (અસિ) છો; અર્થાત્ આપને પ્રાપ્ત થવાથી આરામ મળે છે આપ સર્વ દુઃખના નાશક છો તેથી (મા) મારા તરફ (પ્રમાહિ) આપના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરો અથવા (મા) મને (પ્રવચસ્વ) પ્રાપ્ત હો.

ભાવાર્થ:—જેમજે તેવા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં રહેલ પુરુષને ખરેખરો મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે. શાન્તિ તથા છોડેદ્રિયપણું વગેરે સાધનો વડે ઉત્તમ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરવી એ બ્રાહ્મણનું મુખ્ય વા પેહેલું કર્તવ્ય છે. એવુંજ કરવાવાળો માણસ કદ્યાણુ બાગો થાય છે. બુદ્ધિ આમુખ્ય તથા પૈસાની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે અંતે સ્વાહાવાળા સર્વ મંત્રવડે અર્થિમાં દરરોજ હોમ કરવો જોઈએ. ઉપમા મંત્રોમાં પરમાત્માની

જેવી પ્રાર્થના કરી છે તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તથા
 બુદ્ધિ વગેરે મેળવવાને માટે માણસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ
 પણ કરવો જોઈએ. દરેક માણસે પેહેલાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વિદ્યાયુક્ત
 બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ત્યાર પછી લક્ષ્મી મેળવવાને માટે યત્ન
 કરવો તથા લક્ષ્મી મેળવ્યાબાદ ગૃહાશ્રમ અર્થાત્ વિવાહ કરી સ્ત્રી
 સંબંધ કરવો ઉચિત છે.

ભૂર્ભુવઃ સુવરિતિ વા એતાસ્તિસોવ્યાહૃતયઃ ॥ તાસામુ
 હ સ્મૈતાં ચતુર્થીમ્ । માહાચમસ્યઃ પ્રવેદ્યત્તે । મહા ઇતિ ।
 તદ્બ્રહ્મ । સ આત્મા । અહ્નાન્યન્યા દેવતાઃ । ભૂરિતિ
 વા અયં લોકઃ । ભુવ ઇત્યન્તરિક્ષમ્ સુવરિત્યસૌ
 લોકઃ ॥ ૧ ॥ મહા ઇત્યાદિત્યઃ । આદિત્યેન વાવ
 સર્વે લોકા મહીયન્તે । ભૂરિતિ વા અગ્નિઃ । ભુવ ઇતિ
 વાયુઃ । સુવરિત્યાદિત્યઃ । મહા ઇતિ ચન્દ્રમાઃ । ચન્દ્રમસા
 વાવ સર્વાણિ જ્યોતીંષિ મહીયન્તે । ભૂરિતિ ઋચઃ । ભુવ
 ઇતિ સામાનિ । સુવરિતિ યજૂંષિ ॥ ૨ ॥ મહા ઇતિ બ્રહ્મ ।
 બ્રહ્મણા વાવ સર્વે વેદા મહીયન્તે । ભૂરિતિ વૈ પ્રાણઃ ।
 ભુવ ઇત્યપાનઃ । સુવરિતિ વ્યાનઃ । મહા ઇત્યન્નમ્ । અ-
 ન્નેનવાવ સર્વે પ્રાણા મહીયન્તે । તા વા એતાશ્વતસ્રશ્વતુર્દા ।
 ચતસ્રશ્વતસો વ્યાહૃતયઃ । તા યો વેદ । સ વેદ બ્રહ્મ ।

सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ते॥३॥ असौ लोको यजुषि
वेद द्वे च ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भूः । भुवः । स्वः । इति । वै । तिस्रः । व्याहृतयः । ता-
साम् । उ । ह स्म । एताम् । चतुर्थीम् । माहाचमस्यः । प्रवे-
द्यते । महः । इति । तत् । ब्रह्म । सः । आत्मा । अङ्गानि ।
अन्याः । देवताः । भूः । इति । वै । अयम् । लोकः । भुवः । इति ।
अंतरिक्षम् । भुवः । इति । असौ । लोकः । महः । इति । आदित्यः ।
आदित्येन । वाव । सर्वे । लोकाः । महीयन्ते । भूः । इति । वै ।
आग्निः । भुवः । इति । वायुः । भुवः । इति । आदित्यः । महः ।
इति । चंद्रमाः । चंद्रमसा । वाव । सर्वाणि ज्योतीषि । महीयन्ते ।
भूः । इति । वै । ऋचः । भूवः । इति । सामानि । भुवः । इति ।
यजुषि । महः । इति । ब्रह्म । ब्रह्मणा । वाव । सर्वे । वेदाः । म-
हीयन्ते । भूः । इति । वै । प्राणः । भुवः । इति । अपानः । भुवः ।
इति । व्यानः । महः । इति । अन्नम् । अन्नेन । वाव । सर्वे ।
प्राणाः । महीयन्ते । ताः । वै । एताः । चतस्रः । चतुर्धा । चतस्र-
श्चतस्रः । व्याहृतयः । ताः । यः । वेद । सः । वेद । ब्रह्म । सर्वे ।
अस्मै । देवाः । बलिम् । आवहन्ति॥

માર્ગાર્થ:—હવે વ્યાહતિઓની શિક્ષાનો પ્રારંભ કરીએ છીએ.
 (મૂ:) અનેક અર્થ જે દ્વારા પ્રકટ થતા જાય છે તે મૂ: મુવ:
 સુવ: વગેરે ત્રણ મહા વ્યાહતિ કહેવાય છે અર્થાત્ મૂ આદિ શબ્દ
 વાચક થઇ કરી પૃથિવ્યાદિ વાચ્ય અર્થો એમની અંદર હોવા થી એ
 શબ્દને વ્યાહતિ સંગ્રા અપાઇ છે. તેમાં (ડ, હ, સ્મ) પૂર્વ કાળમાં
 થઇ ચુકેલો વૃતાન્ત જણાવવાને માટે એ ત્રણ નિપાત અથવા અવ્યય
 શબ્દ છે (પતામ્ મહઃઈતિ, ચતુર્થીમ્) શ્રેષ્ઠ અથવા મહાન્ હોવાથી
 પ્રસિદ્ધ વ્યાહતિ પદવાચ્ય લોક વેદ વર્ણુ તથા આશ્રમ વગેરેની ચોથી
 દશા કે હાલત (માહાચમસ્ય:) મહાયમસ નામના ઋષિને પુત્ર
 મહાયમસ્ય પૂર્વે વીતી ગયલા સમયમાં (પ્રવેદ્યતે) ઘણી સારી
 રીતે જાણતા હતા મહઃ એ વ્યાહતિને જાણવાથીજ માહાયમસ્ય એ
 ઋષિનું નામ પડ્યું હતું એ ખુલ્લુ માલમ થાય છે. અથવા જે કોઇ
 ચોથી વ્યાહતિનો આશય બરોબર જાણે તે મહાયમસ થાય તથા એનાં
 સન્તાન એવાંજ થાય એ સંભવિત છે. એ પરથી એમ ન સમજવું
 કે કોઇ બીજું મહઃ પદ નહીં જાણવું હતું અર્થાત્ એમ નથી કહેવામાં
 આવ્યું કે એક વસ્તુનો એકજ જ્ઞાતા છે એ કોઇ નિયમ થઇ શકે
 નથી પણ સહથી પેહલાં મહઃ પદનો સાક્ષાત્ અનુભવ માહાયમસ્ય
 નામના મહાર્ષિને ભાસ્યો હતો એ જાણવામાં આવ્યું છે. (તત્)
 એ મહઃ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ (વ્રજ) બ્રહ્મ જાણવો જોઇએ (સઃ
 આત્મા) એ આત્મા નિરંતર વ્યાપ્ત છે તેથી સર્વના આધાર છે.
 (અન્યાઃ દેવતાઃ) ધારણ અને આકર્ષણ રૂપ કાર્યોમાં સૂર્ય, વાયુ
 વગેરે બીજા દેવો (અહગાનિ) અવયવરૂપ ગોણુ પક્ષે કાર્ય સિદ્ધ કરવા
 વાળા છે. અર્થાત્ અગર જે સંસારનું ધારણ અને આકર્ષણ સૂર્ય,
 વાયુ વગેરેથી પણ થાય છે તોપણ એમાં સૂર્ય વગેરે ગોણુ છે, અને

સર્વનો મુખ્ય ધારક પરમેશ્વર છે. (ભૂઃ, વૈ, इति, अयम्, लोकः)
 ભૂ શબ્દનો અર્થ પૃથિવિ થાય છે. (ભુવઃ इति, अन्तरिक्षम्)
 જે લોક વાયુનો આધાર છે તે લોક એવો ભુવઃ શબ્દનો અર્થ થાય
 છે. (સુવઃ इति असौ लोकः) સ્વઃ શબ્દનો અર્થ અન્તરિક્ષની
 ઉપરનો લોક; તે લોક સુખ આપવાનો છે તેથી સ્વઃ કહેવાય છે.
 (મહઃ इति, आदित्यः) સૂર્ય સક્રી મોટો હોવાથી મહઃ શબ્દનો
 અર્થ સૂર્ય થાય છે. (આદિત્યેન, वाव) કારણ સૂર્યથીજ (સર્વ) સર્વ
 પ્રકારના વજેરે (લોકાઃ) લોકો (મહીયન્તે) મહતાને પામી સુખી
 થાય છે. કારણ સૂર્યલોક આ પૃથિવીપર પ્રકાશ પહોંચાડી કાર્ય ચલાવ-
 વામાં મુખ્ય હેતુ તથા વરસાદ વરસાવી અન્ન વજેરે ઉત્પન્ન કરવાથી
 જીવન સમ્પન્નવાળો છે. (ભૂઃ, इति, वै, अग्निः) ભૂઃ શબ્દનો અર્થ
 અગ્નિ. પૃથુ થાય છે કારણ કે ભૂમિપર અગ્નિ ઠરે છે આકાશમાં નહીં.
 આકાશમાં ઠરનારાં તેજને વીજળી કહીએ છીએ, તથા જે જડ પદાર્થ
 વિના રહી શકતું નથી અને જેમાં દહાડવાનો શુણ્ણ છે તેવાં તેજને
 આપણે અગ્નિ કહીએ છીએ. (ભુવઃ, इति, वायुः) સૂર્ય અને પૃથિ-
 વીની વચ્ચેના અન્તરિક્ષમાં વાયુ ચાલે છે એ કારણથી ભુવઃ શબ્દનો
 અર્થ વાયુ થાય છે. (સુવઃ, इति, आदित्यः) સૂર્ય અન્તરિક્ષની ઉપર
 છે તેથી સ્વઃ શબ્દનો અર્થ આદિત્ય થાય છે. (મહઃ इति चन्द्रमाः)
 મહઃ શબ્દનો ખુલ્લો અર્થજ ચંદ્રમા છે. (ચન્દ્રમસા, वाव सर्वाणि
 ज्योतीषि) ચન્દ્રમાંથીજ સર્વ નક્ષત્ર પ્રકાશ પામે છે અને (મહીયન્તે)
 મોટાં મોટાં અને સ્પષ્ટ દેખાય છે, અર્થાત્ રાત્રે ચંદ્રમાના પ્રકાશવડે
 નક્ષત્ર પ્રકાશિત થાય છે અને દહાડે તો સૂર્યના પ્રકાશ આગળ સર્વતું
 તેજ દેખાઈ જાય છે. (ભૂઃ, इति, वै, ऋचः) ભૂઃ શબ્દનો અર્થ
 ઋચુદેવ થાય છે. (ભુવઃ, इति, सामानि) ભુવઃ શબ્દનો અર્થ સામ

વેદ થાય છે. (સુવઃ ઇતિ યજૂંષિ) સ્વઃ શબ્દનો અર્થ યજુર્વેદ થાય છે એ પરથી એવી પણ વાત નીકળે છે કે ઋગ્વેદમાં પૃથિવી, અગ્નિ, તથા પ્રાણની વિધાનું વિશેષ વર્ણન છે. તથા એજ કારણે ઋગ્વેદનો પ્રારંભ અગ્નિના વર્ણનથી થયો માન્ય પડે છે, જે ઋગ્વેદનો પેહેલોજ મંત્ર “ અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્ ” ૦ થી શરૂ થાય છે. યજુર્વેદમાં અંતરિક્ષ વાયુ તથા અપાનની વિધાનું વિશેષ વર્ણન છે એજ કારણથી યજુર્વેદનો આરંભ “ ઋષે ત્વોર્જેત્વા વાયવસ્થ ” એ મંત્રવડે વાયુ પરક છે. સામવેદમાં સ્વર્ગ, સૂર્ય, તથા અપાન વાયુની વિધાનું અધિક વર્ણન છે. એજ કારણે સામવેદનો પ્રારંભ “ અગ્નય આયાહિ વીતયે ” એવા મંત્રવડે સૂર્યાગ્નીપરક છે. અહીંઆં અગ્નિ શબ્દથી સૂર્યાગ્નિનું ગ્રહણ થાય છે. (મહઃ, ઇતિ, બ્રહ્મ) એજ પ્રકારે મહઃ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અથર્વવેદ થાય છે, કારણ કે (બ્રહ્મણા) અથર્વવેદથીજ (વાવ, સર્વે વેદાઃ) સર્વ વેદનું (મહીયંતે) મહત્વ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ચોથી શુદ્રવર્ણથી ચાકરી વગેરે વડે બ્રાહ્મણ વગેરે ખીજી જાતો પુષ્ટ થાય છે તથા વૃદ્ધિંગત થાય છે તથા જેમ ચોથા સંન્યાસથી સર્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેથી બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમોના ખરેખરા હેતુ પ્રકાશ પામે છે, અને ઉત્તરોત્તર તેમની વૃદ્ધિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અથર્વવેદની બરોબર પાકી ચોથી અવસ્થાએ કરી પૂર્વની ઋગ્વેદાદિ અવસ્થાઓનું મહત્વ સિદ્ધ થાય છે. (ભૂઃ, ઇતિ, વૈ પ્રાણઃ) ભૂઃ શબ્દનો અર્થ પ્રાણ નામનો વાયુ પણ થાય છે, કારણ કે આંખ તથા કાનની શક્તિ જેવી જોઈએ તેવી રાખવાવાળો વાયુ પ્રાણ કહેવાય છે. (ભુવઃ, ઇતિ, અપાનઃ) ભુવઃ શબ્દનો અર્થ અપાન વાયુ થાય છે. (મહઃ ઇતિ, અન્નમ્) મહઃ શબ્દનો અર્થ અન્ન થાય છે, જેમાં ઝોષધિનાં ફળો તથા ખાવાલાયક પદાર્થનો સમાવેશ થાય છે.

(અન્નેન, વાચ, સર્વે, પ્રાણા; મહીયન્તે) અન્ન ખાવાથી પ્રાણની રક્ષા તથા શરીર બળવાન થાય છે. (તાઃ,૧૬) તે (પતાઃ) એ (ચતસ્રઃ) ચાર (વ્યાહતયઃ) વ્યાહતિ (ચતુર્ધા) ચાર પ્રકારની છે. (ચતસ્રઃ, ચતસ્રઃ) એક એક ચાર ચાર પ્રકારની હોવાથી એ વ્યાહતિ-ઓ સોળ પ્રકારની છે. (યઃ) જે પુરુષ (તાઃ,) એ વ્યાહતિયો (વેદ) બણે છે (સઃ) તે એ ઠીક ઠીક સાધનો પ્રાપ્ત કરી (બ્રહ્મા) શ્રદ્ધાને (વેદ) બણે છે. (અસ્મૈ) એવા જ્ઞાની પુરુષને માટે (સર્વે દેવાઃ) સર્વ વિદ્વાન લોક તેને પૂજ્ય ગણી (વલિમ્) ઉપહાર એટલે જીંટ (આવહન્તિ) પહોંચાડે છે. (અસૌ, લોકઃ) ઇત્યાદિ પદ અગાઉની માફક અનુવાકમાંના ખંડોનો ભેદ જણાવવાને માટે બાણે નોંધાયે.

ભાવાર્થ:—આ પાંચમા અનુવાકમાં વ્યાહતિનિ વ્યાખ્યા છે. અગર જે વ્યાહતિયો સાત છે તો પણ સાત એ સંખ્યાના કરતાં ચાર સંખ્યા મુખ્ય છે, એવું માની શિક્ષાધ્યાયમાં ચારનાં વ્યાખ્યાન છે. જેવા કે ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, ચાર યુગ, ચાર દિશા. ચાર ઉપદિશા, ચાર અવસ્થા, મનુષ્યના ચાર ભેદ તથા એકેક ના પણ ચારજ ભાગ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે. એટલા માટે ચોથા ભાગનું નામ પાદ છે; ઈત્યાદિ પ્રકારે એ ચાર સંખ્યાની આગળ કહી તેમ પ્રધાનતા છે. અહીં પણ એ ચાર વ્યાહતિયોમાંથી એક એકના ચાર ચાર પૃથિવી વગેરે પદ્ધતી જે અર્થ થાય છે તે તે અર્થવાળી વસ્તુઓની સાથે સંબંધ દેખાડવામાં આવ્યો છે. એવું હોવાથી વ્યાહતિયોનાં સોળ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે. પૃથિવિ, અગ્નિ, ઋક્, પ્રાણ એ ચારની સાથે મૂ નો, અંતરિક્ષ, વાયુ, યજુઃ અપાન

એ ચારની સાથે, ભુવનો સંબંધ છે. અસૌ, આદિત્ય, સામ અને વ્યાન એ ચારની સાથે સુવનો સંબંધ છે; આદિત્ય, ચંદ્રમા, બ્રહ્મ, અને અન્ન એ ચારની સાથે મહઃ એ ચોથી વ્યાહતિનો સંબંધ છે. અહીં પૃથિવી તથા અગ્નિ વગેરેના સંયોગથી વ્યાખ્યાન થવાથી મનુષ્યના કલ્યાણનો હેતુ જે ધણા પ્રકારની વિદ્યા છે તેનો પ્રકાશ થઈ શકે છે. જેમ સર્વ દેહાણે ચારમાં એકની પ્રધાનતા થાય છે અને બાકીના ત્રણ માણ થાય છે તેજ પ્રમાણે અહીંયાં પણ મહઃ વ્યાહતિની પ્રધાનતા છે અને એવોજ અર્થ આગળ બતાવી ગયા છીએ. મનુષ્યને શિક્ષા તેની વેળા વ્યાહતિઓનો અર્થ સારી પેઠે જાણવો જોઈએ. બૂઃ સમ્પન્નો અર્થે સર્વ જગત છે એના ઠીક ઠીક જ્ઞાનથી જ્ઞાનને અનુકુળ સારું સુખ મેળવવાનો હેતુરૂપી ઉપયોગ કરવાનું બની શકે છે; એટલા માટે અહીંયાં વ્યાહતિઓનું ઠીક ઠીક અર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

स य एपोन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः । अमृतो हिरण्यमयः । अन्तरेण तालुके । य
एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तां
विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षं कपाले । भूरित्यग्नौ प्रतिति-
ष्ठति । भूव इति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये । मह
इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मन-
सस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ।
एषत्ततो भवति । आकाश शरीरं ब्रह्म । सत्यात्मप्राणा-

રામં મન આનન્દમ્ । શાન્તિસમૃદ્ધમમૃતમ્ । इति प्राचीन
योग्योपास्व ॥ ૨ ॥ વાયાવમૃતમેકંચ ।

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ૬ ॥

સઃ । યઃ । એષઃ । અંતર્હૃદયે । આકાશઃ । તસ્મિન્ । અયમ્ ।
પુરુષઃ । મનઃસમથઃ । અમૃતઃ । હિરણ્યમયઃ । અન્તરેણ । તાલુકે ।
યઃ । એષઃ । સ્તન ઇવ । અવલમ્બતે । સા । ઇન્દ્રયોનિઃ । યત્ર ।
ગૌ । કેશાન્તઃ । વિવર્તતે ॥ વ્યપોહ્ય । શીર્ષકપાદે । મૂઃ । ઇતિ ।
અગ્રૌ । પ્રતિતિષ્ઠતિ । ભુવઃ । ઇતિ । વાયૌ । સુવઃ । ઇતિ । આદિત્યે ।
મહઃ । ઇતિ । બ્રહ્મણિ । આપ્નોતિ । સ્વારાજ્યમ્ । આપ્નોતિ । મ-
નસસ્પતિમ્ । વાક્પતિઃ । ચક્ષુષપતિઃ । શ્રોત્રપતિઃ । વિજ્ઞાનપતિઃ ।
એતત્ । તતઃ । ભવતિ । આકાશશરીરમ્ । બ્રહ્મ । સત્યાત્મ । પ્રાણ ।
રામમ્ । મનઃ આનન્દમ્ । શાન્તિસમૃદ્ધમ્ । અમૃતમ્ । ઇતિ । પ્રાચીન
યોગ્ય । ઉપાસ્વ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થઃ—હવે શિક્ષા પ્રકરણમાં આ છઠા અનુવાકે કરી ઉપા-
સના કેવી રીતે કરવી તે કહેવામાં આવે છે. (અન્તર્હૃદયે) કમ-
ળના જેવું નીચે મુખવાળું જે હૃદય માંસના પિંડનું બનેલું છે તેની
અંદર (યઃ) જે (આકાશઃ) આકાશ છે (તસ્મિન્) તેમાં (સઃ) તે
(અયમ્) આગળ કહ્યા પ્રમાણે શરીરનો સ્વામી છે. (મનોમથઃ) વિજ્ઞાન
સ્વરૂપ (પુરુષઃ) શરીરની અંદર રહેલાવાળો હિરણ્યમયઃ પ્રકાશસ્પષ્ટ છે

એના સ્વરૂપમાં અન્ધકારનું લેશ પણ નથી; (અમૃતઃ) શરીરની સાથે વિનાશ પણ જેનો થતો નથી એવો જીવાત્મા છે એને આજેખવા માટે (અન્તરેણ તાલુકે) હૃદયની ઉપરના પ્રદેશમાં ઉપર અને નીચેના બંને તાલુ ભાગની વચ્ચેમાં (યઃ ષષઃ) જે કાક નામે માંસનો પિંડ કંઠે (સ્તન દ્વ) થાનની માફક (અવલંબતે) લટક્યા કરે છે; (એ માર્ગે સુષુમ્ણા નામની નાડી ઉપરના ભાગમાં નીકળી જાય છે જેનઃ હૃદયની એકસો એક નાડી છે એમાંની એક મૂર્ધા મસ્તકમાં ગઈ છે મુક્તિ પામવાવાળો જીવ એજ નાડીને રસ્તે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. એ સિવાય બીજી નાડીઓને રસ્તે નીકળવાવાળો મુક્ત થતો નથી; ઇત્યાદિ પ્રકારે “ કઠ ” માં તથા એક સુષુમ્ણા નાડી સાથે ઉદ્ધન નામનો પ્રાણવાયુ રહે છે; તેજ પુણ્યાત્માને ઉત્તમ સ્થાનમાં તથા પાપીને અધમ સ્થાનમાં પહોંચાડે છે; ઇત્યાદિ પ્રકારનું આખ્યાન પ્રશ્નોપનિષદમાં કરવામાં આવ્યું છે.) તથા (યજ્ઞ) જે માથાંની જોપરીમાં (કેશાન્તઃ) કેશની જડ (વિવર્તતે) વિશેષ કરી રહેલી છે અથવા વિભાગપૂર્વક વિદ્યમાન છે, અર્થાત્ જ્યાંથી કેશ નીકળે છે તે સ્થાનનું (વ્યપોહ્ય) છેદન કરીને, મતલબ એમાં થઈ (શીર્ષકપાલે) માથાંની જોપરીમાં જે નાડી જઈ નીકળી છે (સા) તે (દ્વન્દ્રયોનિઃ) મોક્ષનાં સાધનરૂપી સંપત્તિવાળા જીવન્મુક્ત જીવાત્માનો (યોનિઃ) માર્ગ છે, અર્થાત્ મરણ સમયે જ્ઞાની પુરૂષનો જીવાત્મા એ નાડીદ્વારા શરીરની બહાર નીકળે છે, તથા શરીરમાંથી નીકળી મુક્તિ દશામાં (મૂઃ, ઇતિ, અગ્નૌ) ભૂઃ શબ્દથી સમજતાં અગ્નિ તથા પૃથિવી પરના (પ્રતિતિષ્ઠતિ) મુક્ત આત્માઓમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે; (ભુવઃ ઇતિ વાયૌ) ભુવઃ શબ્દથી સમજતાં વાયુ તથા અંતરિક્ષમાં બ્રહ્મણ કરે છે; (સુવઃ, ઇતિ, આદિત્યે) તથા સુવઃ શબ્દથી સમજતા સુ-

યોદ્ધામાં મરણપ્રમાણે બ્રમણ કરેછે અને મુક્તિદશામાં (સ્વારાજ્ય)
 બાણ સુખનાં સાધનોની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાનાં મુખ્ય સ્વભાવ
 અથવા તેજને (આપ્નોતિ) પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત સૂર્ય ઓર ચંદ્ર
 વગેરેના પ્રકાશની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી પોતેજ પ્રકાશિત રહે છે,
 (મનસસ્પતિમ્) મનને કાબુમાં રાખનાર સ્વામિ થાય એટલે કે
 મનનાપર સ્વામિત્વ (આપ્નોતિ) પ્રાપ્ત કરે છે. તે જીવાત્મા પોતાના
 શરીરમાંથી નીકળ્યા પેહેલાંજ (વાકપતિઃ, ચક્ષુસ્પતિઃ, શ્રોત્રપતિઃ,
 વિજ્ઞાનપતિઃ) વાણી, નેત્ર, કાન તથા મનને વશ રાખવાવાળો થાય
 છે. એવા જિતેન્દ્રિય શિષ્યને ગુરુઉપદેશ કરે કે (તતઃ) જિતેન્દ્રિય
 થયા પછી (પતત્) એ (મ્ભવતિ) આગળ કહેલ ઉપદેશમાંના
 વાક્યોનો સારાંશ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. હે (પ્રહ્લીવ્યાહ)
 પ્રાચીન-સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય શિષ્ય! તુ (આકાશશરી-
 રમ્) આકાશના જેવા શૂન્ય સ્વરૂપવાળા નિરાકાર (સત્યાત્મ) સત્ય
 સ્વરૂપ (પ્રાણારામમ્) અચ્છે પ્રકારે પ્રાણોને શરીરમાં રમાડવાવાળા
 (મનઝાનન્દ) મનને અચ્છી રીતે આનંદ આપવાવાળા (તાન્ત્રિ-
 સમૃદ્ધમ્) શાંતિયુક્ત (અમૃતમ્) અવિનાશી (બ્રહ્મ) પરબ્રહ્મની
 (ઉપાસ્વ) ઉપાસના કર. આ છઠા અનુવાકમાં (વાયો) હમી
 પહેલો તથા (અમૃતમ્) પદ લગી બીજો અનુવાક પુરો થાય છે.
 આગળ એક વાક્ય બાકી રહે છે.

ભાવાર્થ:—શિષ્યે શિક્ષા લેતી વખતે પરમેશ્વરની ઉપાસના
 સંબંધી શિક્ષાનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, કે જેની કૃપાએ સંસાર
 પરમાર્થ-અજ્ઞાન-કર્મો-સિદ્ધ થાય એમાં પહેલાં પોતાના મન તથા ઇન્દ્રિ-
 યોને સારી રીતે નિયંત્રણ કરી જીવાત્માએ પોતાના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ.

ત્યારપાદ સત્ય સનાતન નિરાકર બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. એ પ્રકારે આ બ્રહ્મ અનુવાકમાં જીવ તથા બ્રહ્મ એ બંને પદાર્થોના સ્વરૂપના જ્ઞાનની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પૃથિવ્યન્તરિક્ષં ઘૌર્દિશોઽવાન્તરદિશઃ । અગ્નિવાયુરાદિ
ત્યશ્ચન્દ્રમા નક્ષત્રાણિ । આપ ઓષધયો વનસ્પતય આકા
શ આત્મા । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्याનો
ऽपान उदानः समानः । चक्षुःश्रोत्रम् मनोवाक् त्वक् ।
चर्म मांसं स्नावास्थिमज्जा । एतदधिविधाय ऋषिर्वोचत् ।
पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥
सर्वमेकं च ॥ इतिसप्तमोऽनुवाकः ॥

પૃથિવી । અન્તારિક્ષમ્ । ઘૌઃ । દિશઃ । અવાન્તરદિશઃ । અગ્નિઃ ।
વાયુઃ । આદિત્યઃ । ચન્દ્રમાઃ । નક્ષત્રાણિ । આપઃ । ઓષધયઃ ।
વનસ્પતયઃ । આકાશઃ । આત્મા । इति । अधिभूतम् । अथ ।
अध्यात्मम् । प्राणः । व्यानः । अपानः । उदानः । समानः । चक्षुः ।
श्रोत्रम् । मनः वाक् । त्वक् । चर्म । मांसम् । स्नावा । अस्थि । मज्जा ।
एतत् । अधिविधाय । एव । ऋषिः । अवोचत् । पाङ्क्तम् । वै ।
इदम् । सर्वम् । पाङ्क्तेन । पाङ्क्तम् । स्पृणोति इति ॥ ७ ॥

भाषार्थः—(पृथिवी) भूमि (अन्तारिक्षम्) वायु चन्द्रमा
६ तथा नक्षत्र वनेरेने करवाने। अवकाश अन्तरिक्ष ब्रह्मवायु ७:

(ઘૌઃ) ચન્દ્રમાવગરેની ઉપર રહેવાવાળો સૂર્ય તથા સૂર્યની કક્ષામાંનો પ્રદેશ
 (દિશઃ) પૂર્વ પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓ તથા (અવાન્તરદિશઃ)
 અગ્નિ નૈઋત્ય વગરે ખુણાઓની દિશા એ પાંચ જાતના લોક છે. એને
 લોક પાંચક પણ કહેવામાં આવે છે કારણ એજ પાંચ પ્રકારમાં બ્રહ્માંડ
 ઊભરના સર્વ લોકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્માંડમાં પાંચજ
 ભાગ મુખ્ય છે. (અગ્નિઃ) પૃથિવી પર રહેવાવાળો ભૌતિક અગ્નિ
 અથવા દીપાદિ જ્યોતિ (વાયુઃ) જ્યોતિયોના ઉત્તેજક અર્થાત્ તેજ
 વધારનાર હોવાથી વાયુ પણ એક પ્રકારની જ્યોતિ છે. (આદિત્યઃ)
 સૂર્ય (ચંદ્રમાઃ નક્ષત્રાણિ) ચંદ્રમાં ઓર નક્ષત્ર એ પાંચ પ્રકારની
 જ્યોતિ છે. એને જ્યોતિપાંચક કહેવામાં આવે છે વિજળી વગેરેનો
 પ્રકાશ પણ એ જ્યોતિયોમાં અન્તર્ગત આવી જાય છે. ઓર બૃહદ-
 રણ્યક ઉપનિષદમાં લખેલ ત્રેત્રીશ દેવતા પણ યથા સંભવ એજ
 જ્યોતિયોની અંદર આવી જાય છે. જેવા કે અગ્નિરુદ્ર વાયુની
 અંદર તથા બાર આદિત્ય સૂર્યની અંદર, આવી જાય છે, ઇત્યાદિ.
 (આપઃ) જલ (ઓષધયઃ) જે ઘાસ તથા જવ આદિ અન્નના
 છોડ ફળ પાકતી વખતે સૂકાઈ જાય તેને ઓષધિ કહેવામાં આવે છે.
 (વનસ્પતયઃ) પુલવગરજ જેના પર ફળ લાગે છે એવા પીપળા
 વગેરે વનસ્પતિ (આકાશઃ) આકાશ (આત્મા) મનુષ્યાદિ પ્રાણિ-
 યોનાં શરીર-એને ભૂતપાંચક કહે છે. અગરજો ભૂત શબ્દનો મુખ્યત્વે
 કરી પ્રાણિયો એવો અર્થ લેવાય છે. આમાં આત્મ શબ્દનો અર્થ
 ચેતન શરીર એવો લેવાય છે, અને પ્રાણી વગેરે એનાં સાક્ષાત્ કારણ
 છે. એ કારણથી એ પાંચે ભૂત કહેવાય છે. આકાશ ભાગે જળની
 વૃદ્ધિ થવાથી પૃથિવીમાં ઓષધિ તથા વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ
 પ્રકારે પાંચ ભૂતનો પરસ્પર સંબંધ છે. (શક્તિ, અધિમૂલમ્) એ

ત્રીજા પંચકનું વ્યખ્યાન પંચભૂતમાં કરવામાં આવ્યું છે. એની આગળ ના એ પંચક અધિલોક તથા અધિદેવ નામના છે. (અથ, અધ્યાત્મમ્) હવે આગળ આત્મા નામે ભૌતિક શરીરની અંદર નીચે લખ્યાપ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમજવું જોઈએ. (પ્રાણઃ) મોં અને નાકવાટે નીકળે તે વાયુ (હ્યાનઃ) આખા શરીરમાં લોહિને ચલાવે તે વાયુ (અપાનઃ) વિષા અને મુત્રને નીચે નાખનારો વાયુ (ઉદાનઃ) ગળામાં રહેવા વાળો વાયુ (સમાનઃ) અન્ન પચાવવામાં ઉપયોગી વાયુ—એને વાયુ પંચક કહેવામાં આવે છે. (ચક્ષુઃ, શ્રોત્રમ્, મનઃ, વાક્, ત્વક્), આંખ, કાન, મન, વાણી તથા ચામડી એને ઇન્દ્રિય પંચક કહેવામાં આવે છે. વાણી કહેવાથી સ્વાદની ઇન્દ્રિયનો પણ ભોધ થઈ જાય છે, અથવા વાક શબ્દને કર્મેન્દ્રિયોનાં ઉપલક્ષણાર્થ પણ માનવો ઠીક છે. કારણ કે કર્મેન્દ્રિયોમાં વાણી મુખ્ય છે; તેમજ ત્વચા કહેવાથી નાકનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે, કેમકે નાસિકાની ચામડી પર સ્પર્શ થવાથી અંધનું ગ્રહણ થાય છે. (ચર્મ, માંસમ્, સ્નાવા, અસ્થિ, મજ્જા) ચામડી, માંસ, નસો, હાડકાં તથા ચરબી એ ધાતુ પંચક છે. એ પાંચ મુખ્યત્વે કરીને સ્થૂલ શરીરના અવયવ છે. (પ્રત્ન, અધિવિધાય) એ પૃથિવી વગેરે પંચકોની યોજના કરીને (ઋષિ), અંચકર્તા ક્રપિ એ (અવોચત્) કહ્યું કે (હૃદમ્, વૈ, સર્વસ્, પાકૃતમ્) એ પૂર્વોક્ત સર્વ પૃથિવ્યાદિ પાંચ પાંચ સંખ્યાવાળાં છે. તેથી પાંચ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે પંચ શબ્દથીજ પંકિત તથા પાંકત શબ્દ બને છે (પાકૃતેન ઇવ) પાંચ પાંચ સંખ્યા વાળાં પૃથિવી વગેરે પંચકથીજ (પાકૃતઃ) પ્રાણાદિ પંચકને માણસો (સ્પૃણોતિ) તૃપ્ત કરે છે, (શ્ચિત્) આ પ્રકારે પાંચ પાંચનો પરસ્પર ઉપયોગ જાણવો જોઈએ.

ભાવાર્થ: શિક્ષા પ્રકરણમાં પૃથિવ્યાદિ પંચક આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક સંબંધમાં જાણવા જોઈએ તથા પ્રાણાદિ ત્રણ પંચક અધ્યાત્મ સંબંધી છે. એ ૭ પંચકોના કયા કયા અંશમાં મેળ તથા વિરોધ છે એવું જાણી કાર્યનો આરંભ કરવા વાળો પુરુષ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખથી મુક્ત થઈ સર્વોત્તમ સર્વવિધ સુખનો ભાગી થાય છે ૭

ઓમિતિ બ્રહ્મ । ઓમિતીદૃષ્ટસર્વ । ઓમિત્યેતદ્બ્રહ્મ ।
 હ સ્મ વા અપ્યોશ્રાવયેત્યાશ્રાવયાન્તે । ઓમિતિ સામા-
 નિ ગાયન્તિ । ઓઠશોમિતિ શસ્ત્રાણે શંસન્તિ । ઓમિ-
 ત્યધ્વર્યુઃ પ્રતિગરં ગુણાતિ । ઓમિતિ બ્રહ્મા પ્રસ્તૌતિ ।
 ઓમિત્યાદિહોષ્ટપદુષ્ટાદ્યાદિ । ઓમિતિ બ્રાહ્મણઃ પ્રવ-
 ક્ષ્યન્નાહ । બ્રહ્મોપાપ્નવાનીતિ । બ્રહ્મૈવોપાપ્નોતિ ॥
 ॥ ૮ ॥ ઔદશ ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

ઓમ્ । ઇતિ । બ્રહ્મ । ઓમ્ । ઇતિ । ઇદમ્ । સર્વમ્ । ઓમ્ ।
 ઇતિ । એતત્ । અનુકૃતિ । હ । સ્મ । વૈ । અપિ । ઓશ્રાવય । ઇતિ ।
 આશ્રાવયન્તિ । ઓમ્ । ઇતિ । સામાનિ । ગાયન્તિ । ઓમ્ । શોમ્ ।
 ઇતિ । શસ્ત્રાણિ શંસન્તિ । ઓમ્ । ઇતિ । અધ્વર્યુઃ । પ્રતિગરં ।
 ગુણાતિ । ઓમ્ । ઇતિ । બ્રહ્મા । પ્રસ્તૌતિ । ઓમ્ । ઇતિ । અગ્નિ
 હોત્રમ્ । અનુજાનાતિ । ઓમ્ । ઇતિ । બ્રાહ્મણઃ । પ્રવક્ષ્યન્ । આહ ।
 બ્રહ્મ । ઉપાપ્નવાનિ । ઇતિ । બ્રહ્મ । એવ । ઉપાપ્નોતિ ॥

બાપાર્થ:—(ઓમ્, इति,) અહીંનાં ઇતિ શબ્દ ઓમ્-એ શબ્દનું
 સ્વરૂપ બતાવવાને માટે છે. વાયક ઓમ્-શબ્દ (બ્રહ્મ) એક ખીજના
 ઉમર અધ્યારોપ હોવાથી બ્રહ્મ છે. (ઓમ્, इति, इदम्, सर्वम्)
 વાચ્યવાચકરૂપ બ્રહ્મથી સર્વ જગત વ્યાપ્ય છે. અહીંથી આગળ ઓમ્
 કહેવાથી વાચ્ય વાયક બનેનું ગ્રહણ સમજવું જોઈએ; તથા (હ, स्म-
 वै,) એ સિદ્ધ છે કે (ઓમ્, इति, एतत्) ઓમ્-એ વાચ્ય વાયક
 રૂપ બ્રહ્મનું (અનુકૃતિ) અનુકરણ છે (ઓ, श्रावय, इति) જે
 કોઈ કહે કે તમે બ્રહ્મનો ઉપદેશ સંભળાવો તો ઓમ્ એવું ઉચ્ચારણ
 કરીનેજ (આશ્રાવયन्ति) ઉત્તમ પ્રકારે સંભળાવે છે. (ઓમ્, इति)
 ઓમ્થી વાચ્ય બ્રહ્મની પ્રસન્નતાને માટે ગાવા વાળા લોક (સામાનિ)
 સામવેદનાં મંત્રો (ગાયન્તિ) ગાય છે તથા (ઓમ્, शोम्, इति)
 એવું ઉચ્ચારણ કરીને ગાન રહિત સાધારણ પ્રકારે મંત્રોમાંના વાંકયો
 (શંસન્તિ) કહે છે. શોમ્-એ શબ્દમાં “શમ્” બતાવવાને માટે કેવળ
 શકારને ઓમ્ની સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યો છે, કે જેથી “શન્નોમિત્ર”
 એ વગેરે મંત્રોનો પાઠ શરૂઆતમાં કર્યા પછી યથેષ્ટ મંત્રોનો પાઠ
 કરવો જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે (અધ્વર્યુઃ), યજમાન હોતાએ
 યજ્ઞ પ્રસંગે બોલેલાં વાક્યનો (પ્રતિગરજ) પ્રત્યુત્તર (ઓમ્, इति)
 “ ઓમ્ ” એવું (પ્રતગૃણાતિ) સામા પાછો બોલે છે (બ્રહ્મા)
 ચારો વેદને જે જાણવાવાળો યજ્ઞકર્મમાં નિયત કરવામાં આવ્યો હોય
 તે આચાર્ય (ઓમ્, इति) ઓમ્ એવું ઉચ્ચારણ કરીનેજ (પ્રસ્તૌતિ)
 પરમાત્માની સ્તુતિ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. (ઓમ્, इति) ઓમ્
 એવું સ્વીકારાર્થ ઉચ્ચારણ કરીને (અગ્નિહોત્રમ્) પ્રતિદિન હોમ કર-
 વાની (અનુજાનાતિ) પ્રતિષ્ઠા અથવા અંગીકાર કરે છે. (પ્રવક્ષ્યન્)

પાઠનનો આરંભ કરવા પહેલાં ગુરુ (બ્રાહ્મણઃ) વેદનું બ્રાહ્મ (બ્રહ્મ) પરમેશ્વર વા વેદની (ઉપાન્-વાનિ) સામીખ્યતા હું પ્રાપ્ત કરું (ઈતિ) એવો નિશ્ચય મનમાં દૃઢ કરી (ઓમ્, ઇતિ આહ) ઓમ્ એમ બોલવાથી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને કાર્યનો આરંભ કરે છે. તે ધ્યાન ધરતી સમયે ધ્યાન ધર્તાનું મન શબ્દરૂપ અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ બ્રહ્મને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (ઓમ્, દશ) આંઅનુવાકમાં દશ ઓંકાર કહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—જગતમાં મનુષ્ય જે જે શુભ કર્મોનો આરંભ કરે છે તે તે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરનું ઓમ્ નામથી ઉચ્ચારણ કરી તથા ઓમ્ના વાચ્ય બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીને આરંભવાં જોઈએ. તેમાં મુખ્ય હોવાથી સામગાન ઉપલક્ષણને માટે છે. તથા મુખ્ય કરીને દશજ સુધી સંખ્યા છે એ કારણથી આ અનુવાકમાં દશ ઓંકારનું વર્ણન કર્યું છે. કેટલકે ઠેકાણે ચાલુ કાળમાં થતી ક્રિયાઓથી પણ શાસ્ત્રોમાં વિધિ-આદિ વાક્ય મળે છે તેનેજ અનુસરતું અહીંમાં પણ “ઓમ્”નું ઉચ્ચારણ પહેલાં કરીને સામવેદમાંથી ગાન કરે છે. ઇત્યાદિને વિધિ વાક્ય માનવું જોઈએ કે ઓમ્નું ઉચ્ચારણ કરીને સામવેદનું ગાન કરે. ઓમ્—એ પરમેશ્વરનું મુખ્ય નામ છે. એ કારણથી એ નામ દ્વારા મનુષ્યોએ ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. એ પ્રકારે આ અનુવાકમાં બે વાતોનું મુખ્ય કરીને વર્ણન છે. એક તો ઓમ્ શબ્દ દ્વારા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી તથા બીજી બણવા વિગેરેનાં શુભ કર્મોના આરંભમાં ઓમ્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ તથા એના વાચ્ય બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું ઉચિત છે. આચાર્યે શિષ્યને એવી શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवच-
 ने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वा-
 ध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मा. षञ्च स्वाध्याय-
 प्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्या-
 यप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः । तप
 इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचन ए-
 वेति नाको मौद्गल्यः । तद्धितपस्तति तपः ॥ १ ॥
 प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च ॥ इति नवमोऽ-
 नुवाकः ॥ ९ ॥

ऋतम् । च । स्वाध्यायप्रवचने । च । सत्यम् । च । स्वाध्याय-
 प्रवचने । च । तपः । च । स्वाध्याय प्रवचने । च । दमः । च । स्वा-
 ध्यायप्रवचने । च । शमः । च । स्वाध्यायप्रवचने । च । अग्नयः ।
 च । स्वाध्यायप्रवचने । च । अग्निहोत्रम् । च । स्वाध्याय
 प्रवचने । च । अतिथयः । च । स्वाध्यायप्रवचने । च । मानुषम् ।
 प्रजनः । च । स्वाध्यायप्रवचने । च । प्रजा । च । स्वाध्याय-
 प्रवचने । च । प्रजनः । च । स्वाध्यायप्रवचने । च । प्रजातिः ।

ચ । સ્વાધ્યાયપ્રવચને । ચ । સત્યમ્ । इति । सत्यवचाः । राथी-
 तरः । तपः । इति । तपोनित्यः । पौरुषीष्टः । स्वाध्यायप्रव-
 चने । एव । इति । नाकः । मौद्गल्यः । तत् । हि । तपः । तत् ।
 हि । तपः ॥ १ ॥

માર્ગાર્થ:—(ઋતમ્, ચ) વેદાદિ શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રોમાં કલ્યાણપ્રમાણે
 ચાલવું. (સત્યમ્) જે મનમાં હોય તેજ વાણીથી બોલવું. (તપઃ)
 ધર્મનો સંન્યય કરવાને માટે કલેશ ઉઠાવવો તથા સહન કરવું એને
 દંડ સહન રૂપ તપ પણ કહેવામાં આવે છે. (દમઃ) બાહરની આંખો
 વગેરે ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત કરવી, (શમઃ) મનને વશમાં રાખવું એવાં
 ઋત આદિ ધર્મનાં લક્ષણોનું ઠીક ઠીક સેવન કરવું જોઈએ, (અગ્નયઃ)
 આહવનીય આદિ ત્રણ અગ્નિનું આધાન અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમનું
 શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુકુળ સેવન કરવું જોઈએ (અગ્નિહોત્રમ્) અગ્નિ
 હોત્ર નામનો દેવયજ્ઞ નિત્ય કરવો (અતિથયઃ) શ્રેષ્ઠ ધર્મ સંબંધી
 સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ અકરમાત્ આવ્યો હોય તેવા વિદ્વાનનું પૂજન,
 (માનુષમ્) વિશાહાદિ ગૃહાશ્રમનું કૃત્ય કરવું, (પ્રજા) ધર્મથી પુત્રાદિ
 ઉત્પન્ન કરવા, (પ્રજનમ્) ઋતુ કાલાભિગામિ થઈ ગર્ભાધાન કરવું,
 (પ્રજાતિઃ) પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ થાય એવો પણ યતન કરવો જોઈએ.
 એ સર્વ ધર્મ સંબંધી કામો કરતાં કરતાં પણ વિદ્વાન શિક્ષિત વિચાર-
 શીલ પુરુષે (સ્વાધ્યાયપ્રવચને) પઠન પાઠનનું યતનની સાથે સર્વ-
 દશાઓમાં સેવન કરવું જોઈએ. (સત્યવચસા) સત્ય જેની વાણી
 છે, જે કદી પણ અસત્ય વચન નહીં બોલે એવા (રાથીતરઃ) રથી
 તર નામના ઋષિના પુત્ર રાથીતર ઋષિ આચાર્ય (સત્યમ્) ધર્મના

સર્વ આચરણોમાં સત્યનું સેવન શ્રેષ્ઠતમ છે, (ઇતિ) એમ માને છે. (તત્તો નિત્યઃ) નિત્ય તપ કરવામાં તત્પર જેની યુદ્ધિમાં તપજ મુખ્ય છે એના (પૌરુશિષ્ટિઃ) પુરુશિષ્ટિ કષિના સન્તાન કષિએ (તપઃ) તપજ પ્રધાન છે (ઇતિ) એમ માને છે. (મોદ્ગલ્યઃ) મુદ્ગલ કષિનો પુત્ર (નાકઃ) નાક નામનો કષિ આચાર્ય (સ્વાધ્યાયપ્રવચને एव) પઠન પાઠન વા સાંભળવા સાંભળાવવાનોજ મુખ્ય ધર્મ માની તેનું સેવન કરવું જોઈએ એ બંને કર્મથી પરમ કલ્યાણ થઈ શકે છે (ઇતિ) એવું માને છે, (તત્ હિ, તપઃ તત્, હિ તપઃ) પઠન પાઠનજ મુખ્ય તપ છે તેથી તેનું સેવન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ-વિચારશીલ પુરુષે ઋતાદિનું જેવું જોઈએ તેવું સેવન કરવું તથા તેની સાથે પઠન પાઠનનું પણ નિત્ય સેવન કરવું જોઈએ. શૃદ્ધાશ્રમમાં શ્રેષ્ઠ પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કરી પઠન પાઠન અથવા સાંભળવા સાંભળાવવાનું યતન પૂર્વક કર્તવ્ય છે. પુત્રાદિને ધર્મ તથા વિદ્યાની શિક્ષા કરવી એ ધર્મયુક્ત મુખ્ય કર્મ કરવું ઉચિત છે. એ પ્રકારે શિક્ષિત પુરુષજ સંસારના છ જાતનાં (નીરોગતા, ઋણરહિત થવું, પ્રિયનો નિકટવાસ, શ્રેષ્ઠ યુરુષોનો મેળાપ, લોકમાં વિશ્વાસ તથા નિર્ભય સ્થાનમાં નિવાસ) સુખો પ્રાપ્ત કરે છે એટલા માટે શિક્ષાતુકુલ ઉક્ત કર્મ કરવાં જોઈએ, ॥ ૯ ॥

अहं वृक्षस्य रेखिवा । किर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वप-
वित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणऽसर्वर्चसम् ।

सुमेधा अमृतोक्षितः इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

अहं ऽ षट् ॥ इति दशमोऽनुवाकः

અહમ્ । વૃક્ષસ્ય । રેરિવા । કીર્તિઃ । પૃષ્ઠં । ગિરેઃ । ઇવ ઊર્ધ્વપ-
વિત્રઃ । વાજિનીવ । સ્વમૃતમ્ । અસ્મિ । દ્રવિણમ્ । સર્વર્ચસમ્ ।
સુમેધાઃ । અમૃતોક્ષિતઃ । ઇતિ । ત્રિશંકોઃ । વેદાનુવચનમ્ ॥

ભાવાર્થઃ—(અહમ્) હું વિદ્યા તથા શિક્ષા પ્રાપ્ત થએલો મ-
નુષ્ય (વૃક્ષસ્ય) પ્રતિદિન બનવા બગડવાવાંછા સંસારનાં (રેરિવા)
કાર્ય ચલાવવાવાળો અર્થાત્ ધર્મ તથા ઉપકાર સંબંધી જગતના બ્યવ-
હારના બળદની માફક બોળે લાદવાવાળો થાઉં. નીતિમાં પણ કહ્યું છે
કે “અવિશ્રામં વહેદ્ ભારમ્” ધર્મનો ભાર વિશ્રામ કર્યા વગર આખર
સુધી વહું કે જે ધર્મયુક્ત કર્મનાં સેવનથી મારો (કીર્તિઃ) યશ
(ગિરેઃ પૃષ્ઠમિવ) પર્વતની ટોચની તુલ્ય ઉંચો અથવા પ્રસિદ્ધ થાવ.
(ઊર્ધ્વપવિત્રઃ) શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાઉં. (નાહિદાં) ઉદ્યોગી
વેગવાન પુરુષની સમાન મને દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત હો એવો યત્ન કરું.
(સ્વમૃતમ્) અચ્છી રીતે મોક્ષનો (અસ્મિ) અનુભવ કરું (સર્વ-
ર્ચસમ્) તેજ તથા પ્રતાપ સહિત (દ્રવિણમ્) મારી ખાસે ધન હો.
(સુમેધાઃ) ઉત્તમ ધારણાવાળી બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત હો કે જેથી સમયાનુ-
કૂલ ઇષ્ટનું સ્મરણ રખાય (મૃતોક્ષિતઃ) પાણીથી સ્નાન શૌચાદિ
કરતાં શરીરે શુદ્ધ રહું. (ઇતિ) એવે પ્રકારે (ત્રિશંકોઃ) ત્રિશંકુ
નામના રાજર્ષિનું (વેદાનુવચનમ્) વેદને અનુકુળ વચન છે.

ભાવાર્થઃ—આર્યાવર્ત દેશમાં પેહેલાં એક ત્રિશંકુ નામનો રાજા;
યુદ્ધ ગયો તેણે વેદનું સંપૂર્ણ પઠન કર્યું હતું. વેદના મુખ્ય આશય
જાણી તેણે કહ્યું કે મનુષ્યે પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં વિદ્યા અને
શિક્ષાથી યુક્ત ઉત્તમ બુદ્ધિ તથા શરીર સંબંધી બળ પ્રાપ્ત કરીને

ધાર્મિક આંતઃકરણપૂર્વક ધનનું પ્રમાણિકપણે ઉપાર્જન કરવું જોઈએ. તથા મનુષ્ય શુદ્ધ હૃદયવાળો અને પ્રતાપી થઈ પરોપકાર સંબંધી અનેક શુભ કર્મોનાં સેવનથી જગતમાં પોતાની નિર્મળ અચળ કીર્તિનું સ્થાપન કરે.

વેદમનુષ્યાચાર્યોઽન્તેર્વાગ્ધૃષ્ટિઃ । સત્ત્વં વદ ।
 ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ । અચાર્યાય પ્રિયં ધન-
 માહૃત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાઃ પ્રમદિ-
 તવ્યઃ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યઃ । કુશલાઽન્ન પ્રમાદેત્સ્ય-
 મ્ । મૂત્યૈ ન પ્રમદિવ્યઃ । સ્વાધ્યાય પ્રવચનાભ્યાં ન
 પ્રમદિતવ્યઃ ॥ ૧ ॥ દેવપિતૃકાર્યાભ્યામ્ ન પ્રમદિ-
 તવ્યઃ । માદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । અહારદેવો
 ભવ । અતિથિદેવો ભવ । યજ્ઞવલ્લહાનિ કર્માણિ ।
 તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો ઇતરણે । યાન્યસ્માક ઇ-
 સુચરિતાને । તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ ॥ ૨ ॥ નો ઇતરા-
 ણિ । યે કે ચાસ્મચ્છ્રેયાઽસો બ્રાહ્મણાઃ । તેષાં ત્વયા
 ઽસનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ । શ્રદ્ધયાદેયમ્ । અશ્રદ્ધયા દે-
 યમ્ । શ્રિયાદેયમ્ । હિયા દેયમ્ । ભિયા દેયમ્ । સંવિ-
 દા દેયમ્ । અથ યદિ તે કર્મવિચેકિત્સ વા વૃત્ત-
 વિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ॥ ૩ ॥ યે તત્ર બ્રાહ્મણઃ સમ્મ

र्शिनः युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः
 यथा ते तत्र वर्त्तेरन् । तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्या
 ख्य तेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्पर्शिनः । युक्ता आ-
 युक्ताः अलूक्षा धर्मकामा स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन्
 तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा
 वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् ।
 एवमुचैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न
 प्रमदितव्यम् । तानि त्वयोपास्यानि । विचिकित्सा
 वा स्मात् । तेषु वर्त्तेरन् । सप्त च ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥

वेदम् । अनूच्य । आचार्यः । अन्तेवासिनम् । अनुशास्ति ।
 सत्यम् । वद । धर्मम् । चर । स्वाध्यायान् । मा । प्रमदः । आचार्या-
 य । प्रियम् । धनम् । आहृत्य । प्रजातन्तुम् । मा । व्यवच्छेत्सीः ।
 सत्यात् । न । प्रमदितव्यम् । धर्मात् । न । प्रमदितव्यम् । कु-
 शलात् । न । प्रमदितव्यम् । भूयै । न । प्रमदितव्यम् ।
 स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् । न । प्रमदितव्यम् । मातृदेवः । भव ।
 पितृदेवः । देव । पितृ । कार्याभ्याम् । न । प्रमदितव्यम् । भव ।
 आचार्यदेवः । भव । अतिथिदेवः । भव । यानि । अनवद्या-

नि । कर्माणि । तानि । सेवितव्यानि । नो । इतराणि । यानि ।
 अस्माकम् । सुचरितानि । तानि । त्वया । उपास्यानि ॥ २ ॥ नः ।
 इतराणि । ये । के । च । अस्मत् । श्रेयाऽसः ब्राह्मणा । तेषाम् ।
 त्वया । आसनेन । प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया ।
 देयम् । श्रिया । देयम् । ह्रिया । देयम् । भिया । देयम् संविदा ।
 देयम् । अथ । यदि । ते कर्मविचिकित्सा । वा । वृत्तविचिकित्सा ।
 वा । स्यात् ॥ ३ ॥ ये । तत्र । ब्राह्मणाः । समर्शिनः । युक्ताः ।
 आयुक्ताः । अलूक्षाः । धर्मकामाः । स्युः । यथा । ते । तत्र । वर्त्तेरन् ।
 तथा । तत्र । वर्त्तेयाः । अथ । अभ्याख्यातेषु । ये । तत्र । ब्राह्म-
 णाः । समर्शिनः । युक्ताः । आयुक्ताः । अलूक्षाः । धर्मकामाः
 स्युः । यथा । ते । तेषु । वर्त्तेरन् । तथा । तेषु । वर्त्तेयाः । एषः ।
 आदेशः । एषः । उपदेशः । एषा । वेदोषनित् । एतत् । अनुशा-
 सनम् । एवम् । उपासितव्यम् । एवम् । उ । च । एतत् । उपा-
 स्यम् ॥ ४ ॥ स्वाध्यायपत्रचनाभ्याम् । न । प्रमादेतव्यम् । तानि ।
 त्वया । उपास्यानि । विचिकित्सा । स्यात् । तेषु । वर्त्तेरन् ।
 सप्त । च ॥ १० ॥

भाषार्थः—(आचार्यः) शुभ (अन्तेवासिनः) पास २६
 वासा शिष्ये (वेदम्) वेद (अनुष्य) भणुष्या पत्नी (अनुष्य-
 स्ति) शिष्ये शुं शुं करुं नोद्यमे तेनो उपदेश करे छे अथवा कहे

કે હે શિષ્ય તુ (સત્યમ્, વદ) સત્યવાદી અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જોવું જોવામાં આવે અથવા સાંભળવામાં આવે તેવું જોલજે (ધર્મમ્) ધર્મનું (ચર) સેવન કરજે (સ્વાધ્યાયાત્) વેદ શાસ્ત્રનું પઠન કરવામાં (મા, પ્રમદઃ) પ્રમાદ ન કરતો અર્થાત્ નિત્યનાં પઠન પાઠન જૂલ અથવા આજસથી છોડીશ નહીં (આચાર્યય) જ્યારે તુ વિદ્યા ભણી રહે ત્યારે ગુરૂને પ્રાર્થના કરજે કે હવે હું આપને પ્રત્યુપકારમાં શું દક્ષિણા આપું તે આજ્ઞા કરો. આજ્ઞા મળ્યા બાદ ગુરૂએ માત્રેલી (પ્રિયમ્, ધનમ્, આહુત્ય) યથેષ્ટ પ્રિય દક્ષિણા તેને યથાશક્તિ આપીને એટલે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂરો કરી (પ્રજાતન્તુમ્) પુત્રાદિરૂપ કુલની પરંપરા (મા) (વ્યવચ્છેત્સીઃ) તોડતો નહીં, અર્થાત્ સંતાનોત્પત્તિ રૂપ ફળ સહિત ગૃહસ્થાશ્રમનું અવશ્ય સેવન કરજે, આજળ અગળ કુલના સંતાન વધારતો ચાલજે (સંત્યાત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્) તુ જૂલ કરીને પણ કદી જુહું જોડતો નહીં. (ધર્માત્) ધૃતિ આદિ ધર્મનાં લક્ષણો (ન પ્રમદિતવ્યમ્) જૂલથી કદી છોડતો નહીં. (કુશલાત્, ન, પ્રમદિતવ્યમ્) આપણી રક્ષાના હેતુ થવાવાળાં વેદોત્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ અને વીર્યરક્ષાના નિયમો કદી તોડતો નહીં કે જૂલતો નહીં (મૂત્યૈ) સુખનાં સાધનો અર્થાત્ ધન વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનાં કર્મમાં કદી પ્રમાદ કરતો નહીં, એટલે કે ધનાદિ ઉપાર્જન કરવાને ઉદ્દેશ કદી છોડતો નહીં. (આધ્યાયગ્લ્લ્લભ્યામ્) ભણવા ભણવવાનું કદી જૂલતો નહીં. (દેવપિત્રકાચામ્યામ્) દેવ-અધ્યાપક ઉપદેશક શિક્ષક વિદ્વાન અને પિતૃ-નામ મનશીલ જ્ઞાની એ બંનેની (ન પ્રમાદિવ્યમ્) સેવા શ્રદ્ધા પૂજામાં પ્રમાદ કે જૂલ કરતો નહીં, અર્થાત્ એમની નિરંતર સેવા ને

સત્સંગ કરજે. તથા વિશેષ કરીને આગળ કહેલ માતાદિ દેવ નામાંક છે એમની સેવા કરવાનો પરમ ધર્મ છે. તું (માતૃદેવ) માતાને દેવ માનવા વાળો (ભવ) થા (પિતૃદેવ :) પિતાને પૂજ્ય દેવ માનવા વાળો (ભવ) થા (આચાર્યદેવ :) ગુરુને પૂજ્ય માનવાવાળો (ભવ) થા (અતિથિદેવ :) અતિથિ એટલે અકસ્માત આવી પહોંચવાળા સત્ય ધર્મના ઉપદેશક પુરુષને દેવ-પૂજ્ય માનવા વાળો (ભવ) થા (યાનિ) જે કહ્યા હોય એવા ધર્મ સંબંધી કાર્યોથી ભિન્ન વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં અથવા શિષ્ટાચારસંબંધી (અનવચાનિ) દોષ ન આવે એવાં (ત્વચાનિ) કર્મો છે (તાનિ) તેનું (સેવિતવ્યાનિ) સેવન કરવું જોઈએ. (નો, હતરાણિ) કિંતુ નિન્દિત કર્મોનું સેવન નહીં કરવું જોઈએ. કદાચિત નિન્દિત કામ કદી કોઈ કારણથી શિષ્ટ-પુરુષે કર્યું હોય તો પણ આપણે તેનું દૃષ્ટાંત લઈને ન કરડું જોઈએ. એ વાતને હજી પણ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. (અસ્માકમ્) અમે આચાર્ય લોકોનાં (યાનિ) જે જે (સુચરિતાનિ) શાસ્ત્રની આગ્રાને અનુકુળ સારાં કર્મ છે (તાનિ) તેનું (ત્વયા) તારે (ઉપસ્યાનિ) સેવન કરવું જોઈએ. (નો, હતરાણિ) અગર જો અમ અધ્યાપક કે ઉપદેશક-શિક્ષકોમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ હોય તો તેનું સેવન કદી પણ તું કરતો નહીં; તથા એવા મોટા માણસનો દાખલો પણ આપતો નહીં કે અમુક તો એમ કરે છે. તથા (યે, કે, ચ) જો ખીજે કોઈ (અસ્મત્) અમ જો તમારા શિક્ષક વા ગુરુજન છીએ તેનાથી ભિન્ન (શ્રેયાંસઃ) અત્યંત પ્રશંસાલાયક (બ્રાહ્મણઃ) વેદશાસ્ત્ર જાણવા વાળા બ્રાહ્મણો હો (તેષામ્) તેમને (આસનેન) આસન કે સિંહાસન આદિ સંકાર તથા સુખની સામગ્રી (ત્વયા) તારે આપીને શ્રદ્ધાથી

નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ; એટલે કે હમારા સિવાય બીજા પણ પ્રશસ્ત વિદ્વાનોનાં સત્સંગ તથા સેવા કર અને તમારું પોતનું દુઃખ પણ દૂર કરો તથા તેમનો સત્ય ઉપદેશ માન્ય રાખો. હવે છ વાક્યોથી દાન ધર્મની આવશ્યકતા બતાવે છે. (અશ્રદ્ધયા) શ્રદ્ધાપૂર્વક (દેયમ્) દાન દો. (અશ્રદ્ધયા, દેયમ્) શ્રદ્ધા ન હોય તો પણ દાન કરો. કારણ કે ન કરવા કરતાં કરવું બેહુતર છે. (અગર જો અશ્રદ્ધાથી દાન કરવું ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિષિદ્ધ છે તોપણ એ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવાના કરતાં યુરું છે કિંતુ જો સર્વથા દાન કરતાજ નથી તેના કરતાં અશ્રદ્ધાથી દાન કરવાજો પણ સારો છે.) આ વાક્યમાં શંકરસ્વામિ એ “ અદેયમ્ ” પદ કાઢી અશ્રદ્ધાથી દાન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. અને વિદ્યારણ્ય સ્વામિ એ “ દેયમ્ ” પદ કાઢી અશ્રદ્ધાથી પણ દાન આપવાનું કહ્યું છે. અગર જો કોઈ પણ પ્રકારે એ બંને પદ હોઈ શકે તો પણ “ દેયમ્ ” પદ કાઢવું ઠીક જણાય છે. કારણ કે આગળ લાજ શરમથી પણ આપવાનું કહ્યું છે. “ કેટલાક તેમના સાથી મિત્રદાન કરે તથા એક બે જણ કોઈ ન કરે તો તેમને લજ્જિત થવું પડે છે એ કારણથી લજ્જાએ પણ દાન આપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ” (શ્રિયા, દેયમ્) ધન પ્રાપ્તિ જોઈને દાન કરો (નિદ્યા) લજ્જા એ (દેયમ્) દાન કરો (મિયા) કૃપણની સાથે લાગવા વાળી ધુરાઈના બચથી દાન કરો તથા (સંવિદા, દેયમ્) મિત્રાદિના કાર્ય સિદ્ધ થવાના નિમિત્તે દાન કરવું જોઈએ. ઇત્યાદિ પ્રકારે ધર્મ સંબંધી કામ કરવામાં (અથ, યદિ) અને જો (તે) તારાં (કર્મવિચ્ચિ-ક્ત્સા) વેદોક્ત અગ્નિહોત્રને સંધ્યાદિ ક્રમોમાં (વા) ઓર (વા) અથવા (સત્ત્વિકિત્સા, સ્યાત્) દયા દાન તથા સત્યાદિના આચ-

રણમાં સંદેહ હોય અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્યનો માર્ગ
 આવી જાય તો કયે રસ્તે ચાલવું અને કેમ કરવું? ત્યારે (યે) જે (તત્ર)
 તે દેશ વા કાળમાં (યુક્તાઃ) ધર્મ કરવામાં પડે પ્રવૃત્ત (આયુક્તાઃ)
 અથવા કોઇની પ્રેરણાથી ધર્મ કરવાવાળા (અલ્પજ્ઞાઃ) નિર્દયતા રહિત
 (ધર્મકામાઃ) ધન તથા વિષય ભોગમાંજ નહીં ફસાઇને સર્વોપરી
 ધર્મને ચાહવાવાળા (સમ્મર્શિનઃ) સારી રીતે વિચાર કરવામાં સમર્થ
 (બ્રાહ્મણાઃ) વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ લોક છે, (તે) તે (તથા) જેમ
 (તત્ર) તે સંદેહના વિષયમાં (વત્તેરન્) વર્તે અર્થાત્ બેમાંથી જે
 પસંદ કરે (તથા) તે પ્રમાણે (તત્ર) તે આત્મામાં તુ પણ (વર્તેથાઃ)
 વર્તન રાખજે. (અથ) ત્યાર પછી (અભ્યાખ્યાતેષુ) જેમાં કેટલાક
 લોકોએ સંદેહ કાઢી નાંખ્યો હોય ત્યાં પણ (તત્ર) તે દેશ વ કાળમાં
 (યે) જે (યુક્તાઃ) સ્વયં ધર્મત્મા લોક (આયુક્તાઃ) ભયાદિથી
 ધર્મ કરવાવાળા (અલ્પજ્ઞાઃ) દયાળુ (ધર્મકામાઃ) ધર્મના પ્રેમી
 (સમ્મર્શિન) સારી રીતે વિચાર કરનાર (બ્રાહ્મણાઃ) બ્રાહ્મણ (સ્યુઃ)
 હો (તે) તે (યથા) જેમ (તત્ર) તે સંદિગ્ધ વિષયમાં (વત્તેરન્)
 વર્તે (તથા) તે પ્રમાણે (તેષુ) તે આત્મામાં (વર્તેથાઃ) વર્તજે
 (एषः) એજ (आदेशः) વેદાદિ શસ્ત્રોની આજ્ઞા (एषः) એજ
 (उपदेशः) શિક્ષક પિતાદિની આજ્ઞા છે. (एषा) એજ (वेदोप-
 निषत्) વેદસંબંધી બ્રહ્મજ્ઞાનનો શુદ્ધ મંત્ર તથા પૂર્વરૂપ છે વળી
 (एतत्) એજ (अनुशासनम्) વારંવાર ઉપદેશ વા શિક્ષા છે કે
 (एवम्) એવુંજ (उपासितव्यम्) સેવન કરવું જોઇએ (एवम्
 उ, च, एतत्, उपास्यम्) એમ કહ્યા પ્રમાણેજ કર્તવ્યનું સેવન કરવું.
 જોઇએ એજ કરવું જોઇએ. બીજીવાર કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે

એજ મનુષ્યને કલ્યાણનો માર્ગ છે. આવા પ્રકારનું આચરણ રાખવાથી ઇષ્ટ રિક્તી સિદ્ધી પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યથા નહીં.

ભાવાર્થ:—આ અગીઆરમાં અનુવાકમાં ચાર કંડિકા છે. તેની પછી (સ્વાધ્યાયપ્ર૦) ઇત્યાદિ ચાર વાક્ય સર્વ કંડિકાઓની અંતે લખ્યાં છે કે જેથી વિપરીત જ્ઞાન ન થાય. (તેષુ વર્તેરન) એની પછી સાત વાક્ય બાકી રહી જાય છે તેને “સપ્તમ” એ પદ્ધતિ બોધ કરાવ્યો છે.

• સર્વ પ્રસંગે અથવા સર્વ દશાઓમાં બળવું જે જાતનું હોય છે ગુરુ મુખથી શાસ્ત્ર સંબંધી પુસ્તકોનો પાઠ તથા પાઠના ક્રમથી અર્થ સાંભળવો તથા તેનું તેવુંજ મનન કરવું એ એક પ્રકારનું બળવું કહેવાય છે. • બીજું. બણ્યા બણાવ્યા શાસ્ત્રનો સારરૂપ સિદ્ધાંત લઈ આચાર્ય લોકોની શિક્ષા સાંભળવી તેમજ તે પ્રમાણે આચરણ કરવું, તેને અનુસરતુ વેદમાં કહેલાંનું સેવન તથા નિષિદ્ધનો ત્યાગ કરવાથીજ ઇષ્ટ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ ગુરુ મુખથી શાસ્ત્રો સાંભળવાં તથા તેના અર્થ વિચારવાથી માત્ર તેવું કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. એટલાનાટે વેદ બણાવ્યા પછી ગુરુને ઉચિત છે કે વેદને અનુકુળ કર્તવ્ય અકર્તવ્ય ની શિક્ષા શિષ્યોને કરે તેમ શિષ્યોએ સાવધાન થઈ શિક્ષા સાંભળવી તથા ધારણ કરવી જોઈએ. ૧૧.

શન્નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શં નો ભવત્વર્યમા । શન્ન ઇદો બૃહ

સ્પૃતિઃ । શન્નો વિષ્ણુરુરુક્રમઃ । નમો બ્રહ્મણે નમસ્તે

વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ । ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મા-

વાદિષમ્ । ઋતમવાદિષમ્ । સત્યમવાદિષમ્ । તન્મામાવીત્ ।
તદ્વક્તારમાવીત્ । આવીન્મામ્ । આવીદ્વક્તારમ્ ॥ ૧૨ ॥
ઓં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ સત્યમવાદિષં પશ્ચ ચ ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

શનઃ, શિક્ષાં, સહનૌ, યચ્છન્દસાં, મૂઃ, સ યઃ પૃથિવીં,
ઓમિતિ, ઋતશ્ચ, અહં, વદેમનૂચ્ય, શનોદ્વાદશ, ॥ ૧૨
શનો, મહાદેવ્યો, નો ઇતરાણિ, ત્રયોવિંશતિઃ ॥ ૩
इति शिक्षाध्यायः प्रथमावल्ली समाप्ता ॥

શમ્ । નઃ । મિત્રઃ । શમ્ । વરુણઃ । શમ્ । નઃ । ભવતુ । અર્યમા ।
શમ્ । નઃ । ઇન્દ્રઃ । બૃહસ્પતિઃ । શમ્ । નઃ । વિષ્ણુઃ । ઉરુક્રમઃ । નમઃ ।
બ્રહ્મણે । નમઃ । તે । વાયો । ત્વમ્ । એવ । પ્રત્યક્ષમ્ । બ્રહ્મ ।
અસિ । ત્વામ્ । એવ । પ્રત્યક્ષમ્ । બ્રહ્મ । અવાદિષમ્ । ઋતમ્ ।
અવાદિષમ્ । સત્યમ્ । અવાદિષમ્ । તત્ । મામ્ । આવીત્ । તત્ ।
વક્તારમ્ । આવીત્ ! આવીત્ । મામ્ । આવીત્ । વક્તારમ્ । ઓમ્ ।
શાન્તિઃ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥ ૧૨ ॥ ॥ ॥ ॥

ભાષાથઃ—આજ (શન્તિઃ) મંત્ર આ અધ્યાયના આરંભમાં કહી
ગયા છીએ; તેમાં ક્રિયાઓમાં કાળનો ભેદજ કેવળ ભેદ છે, જેમ ત્યાં
કહ્યું કે હું આપનેજ સાક્ષાત્ જાણ કહીશ, શાસ્ત્રાનુકૂલ કહીશ અથવા

- સત્ય કહીશ, ઇત્યાદિ આરંભનું કથન ભવિષ્ય કાળની ક્રિયાઓ પરત્વે છે અને અહીંયાં અંતમાં મેં આપને સાક્ષાત્ પ્રત્ન કહ્યો શાસ્ત્રાનુકુળ કહ્યો અથવા સત્ય કહ્યું માત્ર ફેર એટલોજ છે કે શરૂઆતના મૂળ મંત્રમાં “વદિષ્યામિ, વદિષ્યામિ” છે એટલે કહીશ અને અહીંયાં મૂળ મંત્રમાં “અવાદિષમ્, અવાદિષમ્” છે એટલે કહ્યું. આરંભમાં
- “અવતુ, અવતુ,” છે એટલે કે એ મારું રક્ષણ કરે એમ છે અને અહીંયાં “આવીત્, આવીત્” છે એટલે એણે મારું રક્ષણ કીધું ઇત્યાદિ અંતે કહેવું અને માનવું જોઈએ. અર્થાત્ કોઈ કાર્ય અથવા
 - ભણવાના આરંભમાં ભવિષ્યની ક્રિયાઓ પરત્વે પ્રતિજ્ઞા કરવી કે હું આમ કરીશ ઇશ્વર મારું રક્ષણ કરે અને કાર્ય અથવા ભણવાની સમાપ્તિમાં ભૂતકાળની ક્રિયાઓથી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે મેં ધર્માનુકુળ સત્યાદિ
 - કહ્યું તેથી એણે મારું રક્ષણ કીધું ઇત્યાદિ. તેથી આ (શન્નઃ૦) મંત્રમાં આરંભમાં કરેલા અર્થથી કેવળ ભૂતકાળની ક્રિયા બદલવી એટલોજ ભેદ છે. વળી મંગલાચરણને માટે આ મંત્રનો પાઠ ધણું ખર્ચ કરવામાં આવે છે, એ કારણથી તેનો સર્વત્ર જોઈ અર્થ સમજવો જોઈએ. વારંવાર અર્થ કરવો એ પિષ્ટપેશન જેવું થાય છે એવું ધારી
 - જરૂર લાગે તો આરંભમાં અર્થ જોઈ લેવાની વિનંતિપૂર્વક અર્થ લખવાનું બંધ રાખ્યું છે. (સત્યમવાદિષમ્) અહીંયાં સુધી એક સમુદાયની સંજ્ઞા છે અને આગળ પાંચ વાક્ય છે. આ બારમાં અનુવાકની આગળ (શન્નઃ, શિક્ષામ્) ઇત્યાદિ કથન આ વદીના પ્રત્યેક અનુવાકનો પ્રતીક એટલે કે પહેલો શબ્દ બતાવવા માટે છે કે જેથી કોઈ
 - મંત્રી કાંઈ મિશ્રણ કરી શકે નહીં અથવા કરે તો છુપું રહે નહીં અને તેથી અંતે પણ (શન્નો) કહીને પાછું દ્વાદશ એટલે બાર એમ બાર

અનુવાક જણાવવા કહ્યું કે જેથી પરંપરા શિક્ષણ બારજ અનુવાકનું ચાલુ રહે. (શન્નો મહાઆદિત્યઃ નો હતરાણિ૦) ઈત્યાદિ શબ્દો ગયા બાર અનુવાકમાં આવી ગયલા છે પરંતુ અહીંમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે અનુવાકની ઉપર કોઈ મોટી સંજ્ઞા બતાવવાને માટે છે. ॥ ૧૨ ॥

इति शिक्षाध्यायरूपा प्रथमा वल्ली समाप्ता ॥

અથ બ્રહ્માનન્દવહ્ની

ઓરમ્—સહ નાવવતુ.સહ નૌ બુનક્તુ । સહ વીર્યં કર-
વાવહૈ તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહૈ । ઓં
શાન્તિઃ શાન્તિ શાન્તિઃ ॥

સહ । નૌ । અવતુ । સહ । બુનક્તુ । સહ વીર્યમ્ કરવાવહૈ ।
તેજસ્વિ । નૌ । અધીતમ્ । અસ્તુ । વિદ્વિષાવહૈ । ઓમ્ । શાન્તિઃ ।
શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥

માપાર્થઃ—હવે ખીજી બ્રહ્માનંદ વહ્નીના પ્રારંભમાં પ્રાર્થના તથા
શાન્તિ કહીએ છીએ (નૌ) હમ બંને જણ (ગુરુ શિષ્યો) નું
(સહ) સાથેજ પરમેશ્વર (અવતુ) રક્ષણ કરો અર્થાત્ તુજી
મટાડી હમારાં મન તૂમ ને સંતુષ્ટ કરો. આપની કૃપાથી હમે બંને
(વીર્યમ્) બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસથી થયેલાં સુખદુખ બંને સહન કર-
વાંતું સામર્થ્ય (સહ) સાથે (કરવાવહૈ) સિદ્ધ કરીએ (નૌ) હમારાં
બંનેના (અધીતમ્) પઠન પાઠન (તેજસ્વિ) બ્રહ્મના તેજથી યુક્ત
(અસ્તુ) હો. હમે બંને (વિદ્વિષાવહૈ) અરસ પરસ કદી દ્વેષ
(મા) ન કરીએ (ઓરમ્) હે પરમાત્મન આપ એવી કૃપા કરો કે
જેથી હમારાં ત્રણ પ્રકારનાં—આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક તથા આધિદૈ-
વિક દુઃખો શાંત થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મોના આરંભ અને અંતમાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના તથા ઉપદ્રવ વા દુઃખ મટાડવાને માટે શાંતિ કહેવી જોઈએ. ગુરુ શિષ્યના અંતઃકરણમાં લેશમાત્ર પણ બેદ ન હો પરંતુ બંનેના અંતઃકરણ શુદ્ધ પરસ્પર પ્રીતિ વધારવાવાળી પ્રાર્થનામાં રહી કોમળ હો ત્યારે સ્ત્રિધા સફળ થાય છે જેથી આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક દુઃખોની શાંતિ હો. આ મંત્રમાં કર્તા ક્રિયાનું દ્વિવચન કહેવાથી ગુરુ શિષ્ય અથવા સ્ત્રી પુરુષાદિ બન્ને જણે મળીને ઇશ્વરની પ્રાર્થના તથા શાંતિ કહેવી અથવા માનવી જોઈએ.

ઓરમ્ । બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્ । તદેષાઽમ્યુક્તા ।
 સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે
 વ્યોમન્ । સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ । સહ બ્રહ્મણા
 વિપશ્ચિતેતિ । તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સ-
 મ્ભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરાગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ ।
 અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધીભ્યોઽ
 ન્નમ્ અન્નાદ્રેતઃ રેતસઃ પુરુષઃ સ વાણ્ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ।
 તસ્યેદમેવશિરઃ । અયં દક્ષિણઃ પક્ષઃ અયમુત્તરઃ પક્ષઃ ।
 અયમાત્મા । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

ઓમ્ । બ્રહ્મવિત્ । આપ્નોતિ । પરં । તત્ । એષા । અમ્યુક્તા
 સત્યમ્ । જ્ઞાનમ્ । અનન્તમ્ । બ્રહ્મ । યઃ । વેદ । વિહિતમ્ । ગુહ્યાયઃ-

મ્ । પરમે । વ્યોમન્ । સઃ । અશ્રુતે । સર્વાન્ । કામાન્ । સહ ।
 બ્રહ્મણા । વિપશ્ચિતા । ઇતિ । તસ્માત્ । વૈ । એતસ્માત્ । આત્મનઃ ।
 આકાશઃ । સંભૂતઃ । આકાશાત્ । વાયુઃ । વાયોઃ । અગ્નિઃ । અ-
 ગ્નેઃ । આપઃ । અદમ્યઃ । પૃથિવી । પૃથિવ્યાઃ । ઓષધયઃ । ઓ-
 ષધીમ્યઃ । અન્નમ્ । અન્નાત્ । રેતઃ । રેતસઃ । પુરુષઃ । સઃ । વૈ । એષઃ
 પુરુષઃ । અન્નરસમયઃ । તસ્ય । ઇદમ્ । એવૌ શિરઃ । અયમ્ । દ-
 ક્ષિણઃ । પક્ષઃ । અયમ્ । ઉત્તરઃ । પક્ષઃ । અયમ્ । આત્મા ।
 ઇદમ્ । પુચ્છં । પ્રતિષ્ઠા । તત્ । અપિ । એષઃ । શ્લોકઃ । ભવતિ ॥

• ભાષાથઃ—હવે ત્રીજી વક્ષીમાં બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી વિચારનો
 આરંભ કરવામાં આવે છે એર એવો ઉદ્યોગ દેખાડવામાં આવે છે કે
 જેથી બ્રહ્મને જાણી શકાય. મનુષ્યના પરિશ્રમની સફળતા તો ત્યારેજ
 થાય છે કે જ્યારે આ સર્વ દુઃખોથી છૂટી પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય;
 કારણ કે પ્રાણિ માત્ર દુઃખોમાંથી બચવાને તથા સુખ અર્થાત્ સર્વોત્તમ
 સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ પ્રતિદિન નાના પ્રકારના સત્ અસત્ ઉપાય
 કરે છે. પરંતુ સર્વનું ઇષ્ટ જેવું જોઈએ તેવું સિદ્ધ થતું નથી, કિંતુ કાં-
 ઇક કાંઈક સાંસારિક દુઃખોની નિવૃત્તિ તથા સુખોની પ્રાપ્તિ થતી જાય
 છે. પરંતુ (બ્રહ્મવિત્) બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ (પરમ્) સર્વોત્તમ કલ્યાણ
 (આપ્નોતિ) પ્રાપ્ત કરે છે. (તત્) તેથી પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બતાવ-
 વાને માટે (એષા, અમ્યુક્તા) એ આગળ કહી ઋચારૂપ સ્તુતિ પૂર્વજ
 લેકેકાએ કહી છે કે (સત્યમ્—વિપશ્ચિતા) આ મંત્રમાં ઇતિ શબ્દ આ
 ઋગ્વેદની ઋચાનું પદ બીજાનો બનાવેલું છે એવું અથવા બીજા ગ્રંથમાંનું

છે એવું બતાવવા માટે તથા પ્રમાણને માટે અહીંયાં રાખવામાં આવ્યું
 છે. (સત્યમ્) જે પોતાના સ્વરૂપથી વ્યુત કે ચકાયમાન નહીં થાય
 તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર કે સ્વરૂપનો ભેદ થતો નથી. (જ્ઞાનમ્)
 જે જ્ઞાન સ્વરૂપ જેમાં અજ્ઞાન કે એતન રહિત જડ વસ્તુના ગુણનો મેલ
 પણ તથી અથવા જીવાત્મામાં રહેવાવાળા વિપરીત જ્ઞાનનો જેમાં લેશ
 પણ નથી; (અનન્તમ્) આટલો લાંબો પહોળો કે હલકો ભારી વગેરે
 છે એવી જેની સીમા કે અવધિ (હદ) નથી; પરંતુ સર્વ ચરાચરમાં
 વ્યાપ્ત એવા પ્રકારના વિશેષણવાળો (બ્રહ્મ) વિશેષ્ય બ્રહ્મ છે. (પ-
 રમે) ઉત્તમ શુદ્ધ (વ્યોમન) હૃદયરૂપ આકાશમાં (ગુહાયામ્) ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા તથા મનનો સંયોગ કે સંસ્કાર તથા વાસના
 રૂપથી અનુભવ કરેલા વિષય દબાઈ રહેલા છે એવી જે બુદ્ધિ તેમાં
 (નિહિતમ્) વ્યાપ્ત રહેલ બ્રહ્મને (યઃ) જે મનુષ્ય (વેદ) જાણે
 છે (સઃ) તે વિદ્વાન (વિપશ્ચિતા) મેધાવી સર્વરૂ (બ્રહ્મણઃ) બ્રહ્મની
 (સહ) સાથે (સર્વાન્) સર્વ (કામાન્) અભીષ્ઠભોગ અથવા સુ-
 ખના અનુભવોને (અશ્નુતે) પ્રાપ્ત કરે છે. (તસ્માત્) સત્યાદિ
 સ્વરૂપ (ઇતસ્માત્) તદન્તર ખીજી રીતે વર્ણવેલ (વૈ, આત્મનઃ)
 પરમાત્મામાંથીજ (આકાશઃ) વાયુનું કારણ શબ્દગુણી સત્તાત્મક
 આકાશ નામનું તત્ત્વ (સંભૂતઃ) ઉત્પન્ન થયું. અહીંયાં અભાવ કે
 શૂન્યમાત્ર આકાશનો અર્થ નથી પરંતુ આકાશ એક તત્ત્વ છે, અર્થાત્
 આકાશ છે એ પ્રકારનું અસ્તિત્વ સામાન્યપણે પ્રતીત થયું. (આકા-
 શાત્) આકાશ તત્ત્વમાંથી (વાયુઃ) વાયુ (વાયોઃ) શબ્દ સ્પર્શ
 ગુણવાળા વાયુ તત્ત્વમાંથી (અગ્નિઃ) અગ્નિ (અન્નેઃ) અગ્નિમાંથી
 (આપઃ) જળ (અદભ્યઃ) પાણીમાંથી (પૃથિવી) પૃથિવી (પૃ-
 થિવ્યાઃ) પૃથિવીમાંથી (ઓષધયઃ) ઔષધિઓ અર્થાત્ ધડ, જવ

વગેરેનાં રોપા (ઔષધયઃ) ઔષધી વૃક્ષમાંથી (અન્નમ્) એ ઔ-
 પધિયોનાં ફળરૂપ દાણા થયા જેને ઘઉં વગેરે કહીએ છીએ. (અન્નમ્)
 જેનું ભોજન વા સેવન કરવાથી રસાદિદ્વારા (રેતઃ) વીર્ય ઉત્પન્ન
 થાય છે તથા (રેતસઃ) વીર્યમાંથી (પુરુષઃ) માથું, હાથ, પગ આદિ
 અવયવોવાળું ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ અહીંઆં ઉત્પત્તિમાં આત્મા ને ઉપાદાન
 કારણ બતાવવાને અંશકારનું તાત્પર્ય નથી. જે એવું માનીએ તો સર્વત્રજ
 એતનને જડનું કારણ માનવું પડે એ પરથી એ સુક્તિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે,
 કેમકે પૃથિવ્યાદિ જડ પદાર્થોમાંથી ઘડા વગેરે પદાર્થ કોઇ દહાડો કોઈ પણ
 ઠેકાણે ચૈતન્યવાળા ઉત્પન્ન થતા નથી; તેમજ એતન ઉપાદાનમાંથી જડ થાય
 છે તે માટેનું કોઇ પ્રમાણ પણ મળી શકતું નથી. ન્યાયમાં કાર્ય કારણનું
 સારૂં માનવાનો પણ આશય છે કે જડનું ઉપાદાન જડજ હોઇ શકે છે.
 “ દ્વા સુવર્ણ ” ઇલાદિ વેદમંત્રો તથા “ અજામેકામ્ ” ઇલાદિ
 ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જડ પ્રકૃતિને અનાદિ એટલા માટે માની છે, કે
 જડ જગતનું જડ પ્રકૃતિ ઉપાદાન માનવું જોઇએ. જ્યારે જડ કાર્યનું
 એતન ઉપાદાન નહી હોઇ શકે તો પરમેશ્વર કોઈ પણ જડ કાર્યનું
 ઉપાદાન કારણ નહીં ઠરે. પછી અદ્વૈત પક્ષવાળાઓનો સિદ્ધાંત અલંત
 નિર્બળ છે કે પરમાત્મા સર્વરૂપ બની ગયો છે ખંડિત થયો છે. હવે
 આકાશાદિમાંથી વાયુ વગેરેની ઉત્પત્તિ દર્શાવી ગયા તેનું તાત્પર્ય એ છે
 કે જેના હોવાથી જે થાય અને જેના ન હોવાપરથી જે ન થાય તે
 તેનું કારણ માનવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે પરમેશ્વર સિવાય આકા-
 શાદિ કોઇ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઇ શકતી નથી, એટલા માટે સર્વ કારણોનું
 પણ હશ્વર કારણ છે. આકાશ વાયુનો આધાર છે. આકાશ ન હોય તો
 વાયુ પણ ઠરી શકતો નથી. અગ્નિનું કારણ વાયુ છે એથી જ્યાં વાયુનો
 પ્રવેશ નહીં ત્યાં અગ્નિ ઓલવાઇ જાય છે. વાયુની સહાયતાથી દીવો પણ

બળે છે. એથી કોઇ પાત્રમાં જ્યાં વાયુ ન પહોંચે ત્યાં દીવો નથી બળતો. એ કારણ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિનું કારણ વાયુ છે. અગ્નિથી અર્થાત્ સૂર્યાદિના તાપથી જલની પ્રવૃત્તિ છે, મતલબ કે એ કારણથીજ ઉનાળામાં સૂર્યનો તાપ વિશેષ વધવાથી તથા હોમ યજ્ઞાદિ અધિક કરવાથી વરસાદ થાય છે તેથી જલનું કારણ અગ્નિ છે. પાણી એ કરી પૃથિવીની સ્થિતિ, થઇ રહી છે. સર્વ પૃથિવીના પદાર્થો પાણીની મદદથી કાર્યનો ઉપકાર આપી રહ્યા છે. માણસ વગેરે પ્રાણિયોનાં શરીર અન્ન વગર કદી અધીક રહી શકે છે, પરંતુ પાણી વિના એક બે દિવસ પણ નીભી શકવાં મુશ્કેલ છે. આ કારણથી વરસાદ ન થયા પર દુકાળ, અથવા દુભિક્ષનો હાહાકાર મચી રહે છે. એથી પૃથિવીનું કારણ પાણી છે ઈલાદિ પ્રકારે આકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ જડ તત્વને એક પછી એકને બીજા જડ તત્વનું ઉપાદાન કારણ માનવું અનુચિત અથવા યુક્તિ રહિત નથી. પૃથિવી એ ઓષધિયોનું ઉપાદાન પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારે અન્નનું ઓષધિ તથા વીર્યનું અન્ન ઉપાદાન છે. આ વીર્ય તથા આર્તવના સંબંધથી માતા પિતા પણ પુત્રનું ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે છે. એ પ્રકારે વીર્યથી બનવાવાળું શરીર પુરુષ કહેવાય છે. (સ્ત્ર, વૈ) તેજ પુરુષ નામનું શરીર (અન્નરસમયઃ) અનથી ઉત્પન્ન થનારો જે રસરૂપ ધાતુ છે તેથી બનતું રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા, વીર્ય એ સર્વ રૂપ છે, અર્થાત્ અન્નથી થવાવાળાં રસાદિ સાત ધાતુમય શરીર છે. (તસ્ય) તે પુરુષ નામના શરીરનું (હૃદય) એજ આંખ, નાક આદિ વાળું (શિરઃ) મુખ્ય અંગ છે. એને વિશેષ પીડા થવાથી મરણ તથા એની ઠીક રક્ષા કરવાથી બુદ્ધિ વગેરેની પણ ઠીક રક્ષા થાય છે. એના બેદથી મનુષ્યની વ્યક્તિઓનો બેદ છે એ કારણથી એ આંખ નાકવાળું શિરઃ મુખ્ય ઉપરી તથા પહેલા શરીરનો ભાગ છે, અર્થાત્

સર્વ શરીરનું મૂળ કારણ હોવાથી એ ગર્ભમાં પહેલું બને છે. (અયમ્) એ જે પ્રસિદ્ધ (દક્ષિણઃ પક્ષઃ) પૂર્વ તરફ મુખવાળો પુરુષનો જ-મણો ભાગ તથા (અયમ્) એ જે પ્રસિદ્ધ છે તેજ (ઉત્તરઃ) ઉત્તર અથવા ડાબો (પક્ષઃ) ભાગ છે. (અયમ્ આત્મા) તથા નાભિની ઉપર ગળા સુધી જે શરીરનો મધ્યભાગ તે મધ્યાત્મા નામનું મધ્ય-શરીર છે. તથા જે નાભિની નીચેનો ભાગ છે તેજ (હૃદમ્) એ (પુચ્છમ્) પુછ છે. પીઠની નીચે પશુ વગેરેને પુછડું હેઠ્ઠ છે. પુચ્છ શબ્દ અ-હીઆં ગુદાની પાસે પુછડું નીકળવાનાં સ્થાનનું નામ છે. કે જેને ટકીને મનુષ્ય પૃથિવીપર બેસે છે. તેથી દેહના એ ભાગનું નામ (પ્રતિષ્ઠા) “પ્રતિષ્ઠા” છે કારણ કે એ તે સાધનથી બેસે છે. આ અનુવાકમાં પક્ષનામ પાંચ તથા પુચ્છ શબ્દ શરીરને પક્ષીની ઉપમા આપવાને માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. (તત્, અપિ, ણ્વઃ શ્લોકઃ ભવતિ) આ ઉપર કહેલ શરીરને અન્ન રસરૂપ ઠેરવવાના વિષયમાં આગળ કહેવામાં આવતા બીજા અનુવાકના આરંભનો શ્લોક પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—હવે પાંચ અનુવાકમાં ઉંડો તથા અધ્યાત્મ વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં રચૂલ શરીરથી લઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદ તથા તેનો સંબંધ દેખાડ્યો છે. એ બીજી બ્રહ્માનંદવધ્વી નામનો અધ્યાય છે તેમાં મુખ્યત્વે કરી બ્રહ્મનાજ સ્વરૂપનું નિરૂપણ થવું જોઈએ; તો પછી શા માટે અન્નમય આદિ શરીરના વિચારનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો? એનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે ઉંડો તથા અધ્યાત્મિકમાં વિચાર કરવો એ નકી થયું છે ત્યારે તેનાથી બુદ્ધિ અતિ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે તથા બુદ્ધિના સૂક્ષ્મ હોવાથીજ બ્રહ્મને જાણી શકાય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ, તથા પ્રલયનો બીજો કોઈ કર્તા નથી, પરંતુ એક બ્રહ્મજ છે, ઈસાદિ

આખ્યાનથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઇ શકે છે, તથા અન્ન વગેરે શબ્દ પણ બ્રહ્મના વાચક છે એ કારણથી આ અનુવાકમાં બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપાદન છે, અર્થાત્ કેટલેક ઠેકાણે પરંપરાથી તથા કેટલેક ઠેકાણે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનું વર્ણન છે. જે કારણે એ પરમેશ્વરથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે તે કારણ એ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મ અનુમાનથી પ્રતીત થાય છે. અગર જો અહીંયાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં માથું તથા વામ ભાગ વગેરેની કલ્પનાનું વિશેષ-પ્રયોજન નથી તોપણ આગળના અનુવાકમાં કહેલી ઉપમાની સાથે સરખામણી ખતાવવાને માટે અહીંયાં અવયવોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ખીજા સર્વ અંશ સ્પષ્ટ છે. આ અનુવાકમાં શંકરાચાર્ય સ્વામીએ પ્રસિદ્ધિમાં અદ્વૈતભાવ જણાવનારાં પદો ગમે તે પ્રકારે ક્લિષ્ટ કલ્પનાથી પોતાનો અદ્વૈત પક્ષ સિદ્ધ કરવાને માટે દર્શાવ્યાં છે. જેવું કે-“ એ વિદ્વાન પુરુષ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મની સાથે સર્વ ઇષ્ટ કામના આ પ્રાપ્ત કરે છે. ” એ વાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દને સહાર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ છે. તથા જ્યાં સહ અર્થમાં (સહયુક્તે.) સૂત્રથી ત્રીજી વિભક્તિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રધાન મુખ્ય તથા અપ્રધાન એટલે ગૌણ બંને પ્રતીત થાય છે તેનાં દ્વિતીય ઉદાહરણ એ છે કે શિષ્યની સાથે ગુરુ આવ્યા અથવા પુત્રોની સાથે પિતા ભમે છે, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ગુરુ, શિષ્ય અથવા પિતા પુત્રાદિને કાંઈ એક કહી શકતું નથી. એજ પ્રમાણે અહીંયાં પણ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મની સાથે વિદ્વાન પુરુષ સર્વ ઇષ્ટ સુખ ભોગવે છે ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન કરવું એ ઇચ્છા માત્રના લાડુ ખાવા જેવું છે. એ કારણથી એ શંકરસ્વામીના બ્રહ્મરૂપ થયેલો વિદ્વાન બ્રહ્મરૂપથીજ સર્વ સુખો સાથે ભોગવે છે કિંતુ જલ સ્વરૂપ ઉપાધથી બનેલાં જળમાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબની માફક સંસારી જીવ નામનો પ્રતિબિંબરૂપ આત્મસ્વરૂ-

पथी मुक्तिनुं सुभ नही भोगवे " धत्यादि प्रकरणे विरुद्ध भूत साथे
 कोर्ध पणु स'अ'ध न राभतां कथनपर विद्वानोअे विचार करवे। जेध
 अे तथा भोज करी सत्यनुं ग्रहणु करवुं जेधअे.

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः ।
 अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः ।
 अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्य-
 ते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।
 अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जाता न्यनेन वर्द्धन्ते ।
 अन्नतेऽस्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यतइति ।
 तस्माद्वा एतस्मादन्नं रसमया दन्योऽन्तर आत्मा
 प्राणमयः । ते नैष पूर्णः । सवा एष पुरुष विध एव ।
 तस्य पुरुष विधताम् । अन्ययं पुरुषविधः । तस्य प्राण
 एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः
 पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ।
 तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नात् । वै । प्रजाः । प्रजायन्ते । याः । काः । ज्ञ । पृथि-
 वीम् । श्रिताः । अथो । अन्नेन । एव । जीवन्ति । अथ । एतत् ।

અપિ । યન્તિ । અન્તતઃ । અન્નમ્ । હિ । ભૂતાનામ્ । જ્યેષ્ઠમ્ ।
 તસ્માત્ । સર્વૌષધમ્ । ઉચ્યતે । સર્વમ્ । વૈ । તે । અન્નમ્ । આ-
 પ્નુવન્તિ । યે । અન્નમ્ । બ્રહ્મ । ઉપાસતે । અન્નમ્ । હિ । ભૂતા-
 નામ્ । જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્ । સર્વૌષધમ્ । ઉચ્યતે । અન્નાત્ । ભૂતા-
 નિ । જાયન્તે । જાતાનિ । અન્નેન વર્દન્તે । અદ્યતે । અત્તિ । ચ ।
 ભૂતાનિ તસ્માત્ । અન્નમ્ । તત્ । ઉચ્યતે । ઇતિ । તસ્માત્ । વૈ । એત-
 સ્માત્ । અન્નરસમયાત્ । અન્યઃ । અન્તરઃ । આત્મા । પ્રાણમયઃ ।
 તેન । એષઃ । પૂર્ણઃ । સઃ । વૈ । એષઃ । પુરુષવિધઃ । એવ । તસ્ય ।
 પુરુષવિધતામ્ । અન્વયમ્ । પુરુષવિધઃ । તસ્ય । પ્રાણઃ । એવ ।
 શિરઃ । વ્યાનઃ । દક્ષિણઃ । પક્ષઃ । અપાનઃ । ઉત્તરઃ । પક્ષઃ ।
 આકાશઃ । આત્મા । પૃથિવી । પુચ્છમ્ । પ્રતિષ્ઠા । તત્ । અપિ ।
 એષઃ । શ્લોકઃ । ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—(યાઃ,) જે (કાઃ) કોઈ (પૃથિવીમ્) પૃથિવી
 પર (શ્રિતાઃ) રહે છે અથવા વૃક્ષાદિ જમ્મે છે તે સર્વ (પ્રજાઃ)
 ચરાચર પ્રાણિઓ (અન્નત્) અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. (અથો) તથા
 (અન્નેન) અન્નથી (એવ) જ સર્વ પ્રાણિઓ (જીવન્તિ) જીવે
 છે. કાંઈ પણ ખાવાનું ન મળે તો કોઈ પણ પ્રાણિ જીવી શકતું નથી.
 (અથ) તથા (અન્તતઃ) આખરે મરણ સમયે અથવા નષ્ટ થતે
 સમયે (ફન્ત્, અપિ) આ પૃથિવી રૂપ અન્નમાંજ (યન્તિ) સર્વ
 પ્રાણિઓનાં શરીર લીન થાય છે. (ભૂતાનામ્) ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ મહા

(૬૫)

થોમાં (અન્નમ્) અન્ન (હિ) જ (જ્યેષ્ઠમ્) સર્વથી ઉત્તમ અથવા
 મોટું છે કારણ કે સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ પેહેલાં અન્નની
 ઉત્પત્તિ દેખાડવામાં આવી છે. (તસ્માત્) બૂખની નિવૃત્તિદ્વારા મ-
 હાન દુઃખનો નાશ કરવાવાળું અન્નજ (સર્વૌષધમ્) સર્વ દુઃખનું
 ઔષધ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે. (એ) જે પુરુષો (અન્નમ્, બ્રહ્મ)
 અન્ન સર્વનો જીવન હેતુ હોવાથી મહાન ઉપકારી છે એવું માનીને (ઉ-
 પાસતે) તેનું સેવન કરે છે (તે, વૈ) તેજ પુરુષો (સર્વમ્, અ-
 ન્નમ્ આપ્નુવન્તિ) સર્વ પ્રકારનું અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે. (અન્નમ્)
 અન્નજ (ભૂતાનામ્) સર્વ પ્રાણિઓમાં અથવા ઉત્પન્ન થયેલ પદા-
 થોમાં (જ્યેષ્ઠમ્) મોટું છે. (તસ્માત્) તેથી (સર્વૌષધમ્) સર્વ
 ઔસડોનો સમૂહ (ઉચ્યતે) અન્ન કહેવાય છે. ખીજ વારનું કથન અધિકતા
 તથા સમાપ્તિ દેખાડવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. (અન્નાત્) અન્નથી
 (ભૂતાનિ) પ્રાણિયો (જાયન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે. (જાતાનિ)
 ઉત્પન્ન થઈ પ્રાણિયો (અન્નેન) અન્નથી (વર્દન્તે) ઉછરે છે. મનુ-
 ષ્યાદિ પ્રાણિયોના (અદ્યતે) ખાવામાં જે આવે છે તેને એ નિર્વચ-
 નથી અન્ન કહેવામાં આવે છે. તથા (ભૂતાનિ) ઉત્પન્ન થયેલાં ચરાચર
 ને (અત્તિ) ખાય જાય છે (તસ્માત્) તેથી (અન્નમ્) એ અન્ન
 (તત્) પૃથિવ્યાદિ રૂપ છે, કારણ પૃથિવીમાં સર્વ પ્રાણિઓનાં શરીર
 સમાઈ જાય છે. પ્રાણિઓનાં શરીરના વિકારો ખાઈને અન્ન ઉત્પન્ન
 થાય છે. તેમજ એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન પ્રાણિઓ ખાય છે. (ત-
 સ્માત્, વૈ, ~~પ્રજાન્નાત્~~, અન્નરસમયાર) એ પૂર્વોક્ત અન્નથી ખનેલાં
 રક્ત ધાતુરૂપ સ્થૂલ શરીરથી (પ્રાણમયઃ) પ્રાણરૂપ (અન્તરઃ, આત્મા)
 અંતર આત્મા (અન્યઃ) બિન્ન છે. (તેન) એ આત્મા (એવઃ)

આ દેહમાં (પૂર્ણઃ) સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે અર્થાત્ શરીરના દરેક ભાગમાં ભરપૂર છે. (સઃ વૈ) તે પ્રાણુમય આત્મા (एषः) સૂક્ષ્મ છતાં (पुरुषविधः) શરીરના જેવા (एव) જ અવયવોવાળો છે. (तस्य, पुरुषविधताम्) તે સ્થૂલ શરીરની આકૃતિને (अनु) અનુકુળ સં-
 ચારમાં નાખેલી વસ્તુની માફક (अयम्) આ પ્રાણુમય આત્મા (पुरुष-
 विधः) શરીરની તુલ્ય કહેવાય છે (तस्य) તેનો (प्राण, एव-
 शिरः) પ્રાણુજ શિર (व्यानः, दक्षिणः) વ્યાન જમણો-મુખ્ય (पक्षः)
 ભાગ છે કારણ કે વ્યાન શરીરમાં સધળે વ્યાપ્ત છે. (अपानः उत्तरः
 पक्षः) અપાન ગૌણ ભાગ છે (आकाशः, आत्मा) વચમાં રહેલો
 સમાન વાયુ મધ્ય છે, (पृथिवी, पुच्छम्, प्रातिष्ठा) પૃથિવીના ઉપર
 અપાનનો આશ્રય છે તેથી પૃથિવી પીઠ કહેવાય છે; એટલા માટે
 પ્રાણુત્માની સ્થિતિનો આશ્રય પૃથિવી છે. એ કારણથી જ્યારે મનુષ્ય
 આકાશમાં વિમાન વગેરે સાધનથી ચઢે છે ત્યારે તેને પૃથિવીની સાથે લા-
 ગેલી અપાન આકર્ષણ શક્તિ ખેંચે છે. એથી પૃથિવીજ પ્રાણુત્માની સ્થિ-
 તિનો આશ્રય હોવાથી પુચ્છસ્થાની કહેવાય છે. (तद्, अपि, एषः
 श्लोकः) એ ઉક્ત વિષયનો આગલા ત્રીજા અનુવાકનો પ્રારંભી શ્લોક
 પોષક છે અર્થાત્ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થઃ—અચ્છી રીતે ઉપયોગમાં આણેલાં અન્યથી શરીરની
 સ્વસ્થતા તથા રક્ષા કરવી જોઈએ કારણ શરીરના ઠીક સ્વસ્થ તથા
 રક્ષિત રહેવા પરથીજ જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા પ્રલય કરવા વાળોજ
 બ્રહ્મા છે તેની સારી રીતે ઉપાસના કરવાથી મનુષ્ય કલ્યાણનો ભાગી
 થઈ શકે છે. ॥ ૨ ॥

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेवत आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविधः एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

प्राणम् । देवाः । अनुप्राणन्ति । मनुष्याः । पशवः । च । ये । प्राणः । हि । भूतानाम् । आयुः । तस्मात् । सर्वायुषम् । उच्यते । सर्वम् । एव । ते । आयुः । यन्ति । ये । प्राणम् । ब्रह्म । उपासते । प्राणः । हि । भूतानाम् । आयुः । तस्मात् । सर्वायुषम् । उच्यते । इति । तस्य । एषः । एव । शरीरः । आत्मा । यः । पूर्वस्य । तस्मात् । वै । एतस्मात् । प्राणमयात् । अन्यः । अन्तरः । आत्मा । मनोमयः । तेन । एषः । पुरुषविधः । एव ।

તસ્ય । પુરુષવિધઃ । એવ । તસ્ય । પુરુષવિધતામ્ । અનુ । અયમ્ ।
 પુરુષવિધઃ તસ્ય । યજુઃ । એવ । શિરઃ । ઋક્ । દક્ષિણઃ । પક્ષઃ ।
 સામ । ઉત્તરઃ । પક્ષઃ । આદેશઃ । આત્મા । અથર્વાઙ્ગિરસઃ । પુ-
 ચ્છમ્ । પ્રતિષ્ઠા । તત્ । અપિ । એષઃ । શ્લોકઃ । ભવતિ ॥ ૩ ॥

માર્ગાર્થઃ—(દેવોઃ) આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયો (પ્રાણમ્, અનુ)
 પ્રાણના આશ્રયથી અથવા પ્રાણ જીવિત રહેવાથી (પ્રાણન્તિ) જીવતો
 કે ચેતન-જેવા વગેરેની શક્તિવાળો રહે છે. (એ) જે (મનુષ્યાઃ)
 માણસો (ચ) તથા (પશવઃ) પશુઓ વગેરેજ પણ જીવમાત્ર છે તે સર્વે
 પ્રાણના આશ્રયથી રહે છે (પ્રાણઃ) પ્રાણ (હિ) જ (મૃતાનામ્)
 સર્વ જીવોનું (આયુઃ) આયુષ્ય છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ
 છે ત્યાંજસુધી આવરદા છે. (એ) જે લોકો (પ્રાણમ્, બ્રહ્મ) પ્રાણનેજ
 સર્વોપરી જીવનનો હેતુ (ઉપાસતે) માનીને સર્વ પ્રકારના ઉપાયોથી
 પ્રાણ રક્ષાનાં સાધનોનું સેવન કરે છે, (તે) તે લોકો (સર્વમ્, એવ,
 આયુઃ) સંપૂર્ણ આવરદા (યન્તિ) ભોગવે છે. (તસ્માત્) એ
 ઉપર કહેલાં કારણથી (સર્વાયુષમ્) પ્રાણજ આવરદા રૂપ (ઉચ્યતે)
 કહેવાય છે આ જે વાક્યોનો પુનર્ અનુવાદ વા પાઠ પ્રાણની વાસ્તવિક
 વિશેષ પ્રશંસા બતાવવાને માટે છે. (તસ્ય, એષઃ, એવ, શારીરઃ,
 આત્મા, યઃ, પૂર્વસ્ય) તે પ્રાણના શરીરની અંદર રહેવા વાળો એજ
 સ્વરૂપ છે જે પૂર્વે પ્રાણસ્વરૂપ બતાવી ગયા છઇએ. (તસ્માત્, વૈ,
 ઇતસ્માત્, પ્રાણમયાત્) તે પૂર્વે કહેલ અથવા અન્ય રીતે વર્ણવેલ
 પ્રાણ સ્વરૂપ આત્માથી (અન્તરઃ, આત્મા) અન્તઃકરણરૂપ આત્મ
 અથવા (મનોમયઃ) મનરૂપ આત્મા (અન્યઃ) ભિન્ન છે. (તેન) તેથી

પણ (ઇષઃ, પૂર્ણઃ) આ શરીર પૂર્ણ વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે (સઃ, વૈ, ઇષઃ, પુરુષવિધઃ, ઇવ) તે એજ અન્તઃકરણ પણ શરીરની તુલ્ય અવયવો વાળોજ છે. (તસ્ય) તે શરીર તથા પ્રાણરૂપ આત્માના (પુરુષવિધતામ્) શરીરની આકૃતિને (અનુ) અનુકુળ (અયમ્) એ (પુરુષવિધઃ) અન્તઃકરણ શરીરની આકૃતિની બરોબર છે. (તસ્ય, યજુઃ) યજ્ઞ એટલે મનના સ્વરૂપને બતાવનારી વૃત્તિ એ પ્રાણનું (શિરઃ) શિર છે. એજ કારણથી સતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે “ મનો ય-જુર્વેદ ” છે મતલબ મનની શ્રદ્ધારૂપ વૃત્તિ યજ્ઞ કહેવાય છે. (ત્રક્ષઃ, દક્ષિણઃ, પક્ષઃ) ઋચા નામ વાણીની તથા બુદ્ધિ સ્તુતિરૂપ મનની વૃત્તિ મનોમય આત્માનો જમણો ભાગ છે. (સામ) શાન્તિની અથવા બુદ્ધિ જ્ઞાનનિષ્ઠ મનની વૃત્તિને સામ કહે છે. તે મનોમય આત્માનો (ઉત્તરઃ) ડાબો (પક્ષઃ) ભાગ છે એ પ્રકારે યજ્ઞ આદિ શબ્દો અહીં આં મનની જુદી જુદી વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપ બતાવવાને માટે વાપરવામાં આવ્યાં છે (આદેશઃ) ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રેરિત કરવી એ શિક્ષા તથા ઉપદેશરૂપ મનની વૃત્તિ મનોમય આત્માની મધ્યે છે. (અથર્વાઙ્ગિરસઃ) અહિંસા ધર્મમાં પ્રવર્તેલી અર્થાત્ દયા કૃપામય મનની વૃત્તિઓ (પુચ્છમ્, પ્રતિષ્ઠા) પુચ્છસ્થાની એટલે કે પીઠપર બેસવાના જેવો આશ્રય છે. અહિંસાને પોતાનો આશ્રય કરવાથી મનોમય આત્મા શાંત થઈને ઠરે છે. તથા ઇર્ષ્યા દ્વેષાદિ હિંસાનો આશ્રય કરવાથી મનોમય આત્મા ચલાયમાન થાય છે અને ઉદ્વેગ પામે છે. (તત્, અપિ, ઇષઃ, શ્લોકઃ) એમાં પણ આગલો શ્લોક પ્રમાણ (મંવતિ) થાય છે.

ભાષાર્થ:—સ્થૂલ શરીરથી લઇને આગળ સૂક્ષ્મ અથવા અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રાણુ વગેરેનો વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે એમાં સ્થૂલ શરીરના કરતાં પ્રાણુમય આત્મા સૂક્ષ્મ અથવા મનોમય આત્મા તેના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે એમ જ્ઞાતી અથવા જિજ્ઞાસુ પુરુષે એનું જોવું જોઇએ તેવું સ્વરૂપ ક્રમમાં ધીમે ધીમે જાણવું જોઇએ ॥ ૩ ॥

યતો વાચો નિવર્ત્તન્તે । અપ્રાપ્ય મનસા સહ । આ-
નન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન બિભેતિ કદાચનેતિ । તસ્યૈષ
એવ શારીર આત્મા । યઃ પૂર્વસ્ય । તસ્માદ્વા એતસ્માત્મનો
મયાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મા । વિજ્ઞાનમયઃ । તેનૈષ પૂર્ણઃ ।
સ વા એષઃ પુરુષવિધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ । અન્વયં
પુરુષવિધઃ તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિરઃ । ઋતં દક્ષિણઃ પક્ષઃ સત્ય-
મુત્તરઃ પક્ષઃ । યોગ આત્મા । મહઃ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તદ
પ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

યતઃ । વાચઃ । નિવર્ત્તન્તે । અપ્રાપ્ય । મનસા । સહ । આનન્દ-
મ્ । બ્રહ્મણઃ વિદ્વાન્ । ન । બિભેતિ । કદાચન । ઇતિ । તસ્ય । એષઃ ।
એવ । શારીરઃ । આત્મા । યઃ । પૂર્વસ્ય । તસ્માત્ । વા । એતસ્મા-
ત્ । મનોમયાત્ । અન્યઃ । અન્તરઃ । આત્મા । વિજ્ઞાનમયઃ । તેન ।
એષઃ । પૂર્ણઃ । સ । વા । એષઃ । પુરુષવિધઃ । એવ । તસ્ય । પુ-

રુષવિધતામ્ । અનુ । અયમ્ । પુરુષવિધઃ । તસ્ય । શ્રદ્ધા । એવ ।
શિરઃ । ઋતમ્ । દક્ષિણઃ । પક્ષઃ । સત્યમ્ । ઉત્તરઃ । પક્ષઃ । યોગઃ ।
આત્મા । મહઃ । પુચ્છમ્ । પ્રતિષ્ઠા । તત્ । અપિ । એષઃ । શ્લોકઃ ।
ભવતિ ।

માપાર્થઃ—જે પરમાત્માને (અપ્રાપ્ય) ન મળવાથી (મનસા) મનની (સહ) સાથે (વાચઃ) વાણી (યતઃ) આટલે પહોંચી જેની મનથી (નિવત્તન્તે) યાકી ને પાછી હડી જાય છે. તે (બ્રહ્મણઃ) બ્રહ્મના (આનન્દમ્) આનંદ સ્વરૂપને (વિદ્વાન્) વિદ્વાન પુરુષ પ્રાપ્ત કરીને (કદાચન) કદાપિ (ન, વિમેતિ) મરણ વગેરે ભયથી ડરતો નથી. (તસ્ય, પૂર્વસ્ય) તે પૂર્વોક્ત મનોમય આત્માના (યઃ, એષઃ) જે એ (શરીરઃ) શરીરમાં વ્યાપ્ત પરમેશ્વર છે તેજ (આત્મા) અન્તર્યામી છે. અર્થાત્ પરમેશ્વરના કરેલા નિયમોથીજ શરીરની અંદર મનોમય આત્મા સ્થિર છે. (તસ્માન્, ચૈ, एतस्मात् મનોમયાત્) તે પૂર્વે કહેલ તથા અહીંમાં વર્ણવેલ મનોમય આત્માથી (વિજ્ઞાનમયઃ, અન્તરઃ,) વિજ્ઞાનમય (નિશ્ચયાત્મક વિશેષ બોધરૂપ બુદ્ધિને વિજ્ઞાન કહે છે) અથવા વિજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા ભિન્ન છે. અર્થાત્ સંકલ્પ રૂપ સામાન્ય જ્ઞાન મન તથા નિશ્ચયાત્મક વિશેષ જ્ઞાનનું નામ વિજ્ઞાન છે. તે વિજ્ઞાનના સર્વ બારીક બેદોનો સમુદાય અથવા વિજ્ઞાનમય કોશ આત્મા સંકલ્પ વિકલ્પ જેના મનમાં થાય છે તેજ આત્મા જ્યારે વિજ્ઞાનમય દશામાં બ્રહ્મના આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે. (તેન) તે કારણ રૂપ મનોમય આત્માની સાથે (એષઃ) એ વિજ્ઞાનમય આત્મા (પૂર્ણઃ) વ્યાપ્ત છે. (સઃ, ચૈ, એષઃ, પુરુષવિધઃ,

એવ) એ વિજ્ઞાનમય આત્મા પણ શરીરના જેવા અવયવોવાળો છે.
 (તસ્ય પુરુષવિધતામ્) તે મનોમય શરીરની આકૃતિના (અનુ)
 સરખો અર્થાત્ જેની અંદર વ્યાપ્ત હોય તેના જેવો થઈ જાય તેથી
 શરીરની આકૃતિ સરખો (અયમ્) આ વિજ્ઞાનમય આત્મા (પુરુષ-
 વિધઃ) શરીરની તુલ્ય છે. (તસ્ય) તે આત્માની (શ્રદ્ધા) શ્રદ્ધા
 એ શિર-ઉત્તમાં છે. (ઋતમ્) શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અનુકુળ આચરણ
 કરવું જોઈએ, (દક્ષિણઃ, પક્ષઃ) એવી વૃત્તિનો જમણો ભાગ (સત્યમ્) મનને
 અનુકુળ વાણીનો વ્યાપાર કરવો જોઈએ (ઉત્તરઃ પક્ષઃ) એવી વૃત્તિ
 વિજ્ઞાનમયનો ઉત્તર ભાગ છે, (યોગઃ આત્મા) સમાધાન અથવા નિઃસં-
 દેહ થવાથી વૃત્તિ મધ્યમ ભાગ છે (મહઃ, પુચ્છમ્, પ્રતિષ્ઠા) મહ-
 ત્ત્વ વિજ્ઞાનમય આત્માનો પુચ્છસ્થાની એટલે કે કેડની નીચેનો ભાગ
 જેના આશ્રયથી હરવા ફરવા તથા બેસવાનું બની શકે છે. (તત્,
 અપિ, ઇષઃ શ્લોકઃ) આ વિષયમાં આગળના પાંચમા અનુવાકનાં
 આરંભનો શ્લોક પ્રમાણ (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થઃ—મનોમય આત્મા રજો ગુણરૂપ છે એ કારણથી તેમાં
 સંકલ્પ વિકલ્પાદિરૂપે મુખ્યત્વે કરીને અંચળતા રહે છે. વિજ્ઞાનમય
 આત્મા તેના કરતાં સારા ગુણ જે સત્ય છે તેરૂપ છે; તેથી
 શાન્તિ ધીરતા ગંભીરતા વગેરે ગુણરૂપે કરી તેમાં સમાધાન તથા
 સમાધિજ મુખ્ય છે; અર્થાત્ સમાધિ ઠીક થાય ત્યારેજ પરમાત્માનું
 જ્ઞાન થઈ આનન્દનો અનુભવ મળી શકે છે.

વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે । કર્માણિ તનુતેઽપિ ચ । વિજ્ઞાનં
 દેવાઃ સર્વે । બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠમુપાસતે । વિજ્ઞાનં બ્રહ્મ ચેદ્વેદ ।

तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । स-
 र्वान् कामान् । समञ्नुत इति । तस्यैष एव शारीर
 आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः स वा
 एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं
 पुरुषविधः तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
 प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्र-
 तिष्ठा तद्व्येष्ट श्लोको भवति ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः

विज्ञानम् । यज्ञम् । तनुते । कर्माणि । तनुते । अपि । च । वि-
 ज्ञानम् । देवाः । सर्वे । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उपासते । विज्ञानम् । ब्रह्म ।
 चेत् । वेद । तस्मात् । चेत् । न प्रमाद्यति । शरीरे । पाप्मनः । हि-
 त्वा । सर्वान् । कामान् समञ्नुते । इति । तस्य । एषः । एव ।
 शारीरः । आत्मा । यः । पूर्वस्य । तस्मात् । वै । एतस्मात् । वि-
 ज्ञानमयात् । अन्यः । अन्तरः । आत्मा । आनन्दमयः । तेन ।
 एषः । पूर्णः । सः । वै । एषः । पुरुषविधः । एव । तस्य । पुरुष-
 विधताम् । अनु । अयम् । पुरुषविधः । तस्य । प्रियम् । एव ।
 शिरः । मोदः । दक्षिणः । पक्षः । प्रमोदः । उत्तरः । पक्षः । आ-

નન્દઃ । આત્મા । બ્રહ્મ । પુચ્છમ્ । પ્રતિષ્ઠા । તત્ । અપિ । એષઃ ।
શ્લોકઃ । ભવતિ ॥ ૧ ॥

માર્ગાર્થઃ—(વિજ્ઞાનમ્) નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ (ચ-
જ્ઞમ્) વિધિયજ્ઞ અભિહોત્રાદિ અથવા ધ્યાન યોગ બ્રહ્મચર્યાદિનો (ત-
નુતે) વિસ્તાર કરે છે અર્થાત્ વિજ્ઞાન રૂપ સાધનથી મનુષ્ય યજ્ઞ કરે
છે. અહીં આં કારણની પ્રધાનતામાં કર્તાને અધ્યક્ષાર રાખવાથી કરણજ્ઞ
કર્તા બની ગયું છે. મર્નનું કામ માત્ર સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાનું છે; અને
જ્યાં સુધી સંકલ્પ વિકલ્પ રહે છે ત્યાં સુધી કર્મોનો આરંભ થઈ
શકતો નથી પરંતુ નિશ્ચયરૂપ વિજ્ઞાન થયા બાદજ્ઞ યજ્ઞાદિ કર્મોને
આરંભ થઈ શકે છે. (અપિ, ચ) વળી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથીજ (ક-
ર્માણિ, તનુતે) કર્મ કરવામાં આવે છે (સર્વે, દેવાઃ) જેમ સર્વ
વિદ્વાન લોક (વિજ્ઞાનમ્) વિજ્ઞાન સ્વરૂપ ચેતન માત્ર (ઈષ્ટમ્)
સૃષ્ટિના આરંભમાં સઉથી પેહેલાં પ્રકટ થયેલ (બ્રહ્મ) બ્રહ્મની (ઉપા-
સતે) ઉપસના કરે છે તેમજ મનુષ્ય (વિજ્ઞાનમ્) વિજ્ઞાન સ્વરૂપ
(બ્રહ્મ) બ્રહ્મને (ચેત્) જો (વેદ) જાણે છે તથા (તસ્માત્)
તેને માનવાના ઉપાયથી (ચેત્) જો (પ્રમાદ્યતિ) પ્રમાદ (ન) ન કરે,
બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાય યોજવામાં ભૂલ ચૂક ન કરે તો (શરીરે) શરી-
રમાં ચાલુ (પ્રાપ્તનઃ) દુઃખ જેનું મૂળ છે એવાં પાપમાંથી (હિત્વા)
મુક્ત થઈ (સર્વાન્) સર્વ (કામાન્) અભિષ્ટ ફળના ભોગો (અ-
શ્નુતે) ભોગવે છે અથવા પ્રાપ્ત કરે છે. (યઃ) જે વિજ્ઞાનમય આત્મા
છે (સઃ, એષઃ, એવ) તે એજ (તસ્ય) તે (પૂર્વસ્ય) પૂર્વોક્ત
મનોમય આત્માના (શારીરઃ) શરીરમાં વ્યાપ્ત (આત્મા) આત્મા છે
(તસ્માત્, વૈ, एतस्मात् વિજ્ઞાનમયાત્) તે પૂર્વોક્ત વિજ્ઞાનમય

- આત્માથી (અન્તરઃ આનન્દમયઃ, આત્મા) આનન્દમય અંતર આત્મા (અન્યઃ) ભિન્ન છે. (તેન) તે વિજ્ઞાનમય આત્માથી (एषः, पूर्णः) એ આનન્દમય આત્મા વ્યાપ્ત છે. (सः, वै, एषः) તેજ આ આનન્દમય આત્મા (पुरुषविधः, एव) શરીરના જેવા અવયવોવાળો જ છે. (तस्य) તે વિજ્ઞાનમય આત્માની (पुरुषविधताम्, अनु) શરીરની આકૃતિને અનુકુળ અર્થાત્ વિજ્ઞાનમય રૂપ સાંચામાં ઢળેલો હોવાથી (अयम्, पुरुषविधः) એ આનન્દમય આત્મા પુરુષના જેવી
- શરીરાકૃતિવાળો છે (तस्य) તે આનન્દમયતું (प्रियम्) ઈષ્ટ મિત્રાદિના દર્શનથી ઉત્પન્ન થવાવાળો પ્રેમ (एव,) જ (शिरः) શિરઃસ્થાની એટલે માથું મુખ્ય અંગ છે. (मोदः, दक्षिणः, पक्षः) અત્યન્ત પ્રેમીનો મેળાપ થવાથી ઉત્પન્ન થતો હર્ષ જમણો ભાગ છે (प्रमोदः, उत्तरः, पक्षः) પ્રેમીના મેળાપથી થનારી અધિક પ્રસન્નતા ડાબો ભાગ છે. (आनन्दः आत्मा) આનન્દ મધ્ય ભાગ છે. (पुच्छम्, प्रतिष्ठा ब्रह्म) આનન્દમય આત્મા અથવા શરીરનો પુચ્છસ્થાની હેતુ અલ્પ છે અર્થાત્ સર્વોપરિ આનન્દ અલ્પમાં રહે છે. (तत् अपि, एषः, इलोकः भवति) તે આનન્દ સ્વરૂપ કહેવાવાળા છતાં અનુવાકને આરંભે એ શ્લોક પણ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થઃ—સમાધિ દશામાં મનુષ્ય આનન્દ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઇ ઠરે છે ત્યારેજ આનન્દના સ્વરૂપનો ઠીક ઠીક અનુભવ થાય છે; આવે પ્રકારે અન્તરસમય આદિ પાંચ આત્મા છે તેમાં આનન્દમયને સર્વથી સૂક્ષ્મ જાણવો જોઈએ. ॥ ૫ ॥

• असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष

एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।
 उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छति ३ । आहो
 विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताऽ३ उ । सो
 ऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
 स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वममृजत । यदिदं किञ्च ।
 तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च
 त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिल-
 यनञ्च । विज्ञानञ्चविज्ञानञ्च । सत्यमभवत् । यदिदं
 किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असन् । एव । सः । भवति । असत् । ब्रह्म । इति । वेद ।
 चेत् । अस्ति । ब्रह्म । इति । चेत् । वेद । सन्तम् । एनम् । त-
 तः । विदुः । इति । तस्य । एषः । एव । शारीरः । आत्मा । यः ।
 पूर्वस्य । अथ । अतः । अनुप्रश्नाः । उतः । अविद्वान् । अमुम् । लोकम् ।
 प्रेत्य । कश्चन । गच्छति । आहो । विद्वान् । अमुम् । लोकम् ।
 प्रेत्य । कश्चित् । समश्नुते । इति । सः । अकामयत् । बहु । स्याम् ।
 प्रजायेय । इति । सः । तपः । अतप्यत । सः । तपः । तप्त्वा ।
 इदम् । सर्वम् । अमृजत् । यत् । इदम् । किम् । च । तत् । सृष्ट्वा ।

તત્ । એવ । અનુપ્રાવિશત્ । તત્ । અનુપ્રવિશ્ય । સત્ । ચ । ત્યત્ ।
 ચ । અભવત્ । નિરુક્તમ્ । ચ । અનિરુક્તમ્ । ચ । નિલયનમ્ । ચ ।
 અનિલયનમ્ । ચ । વિજ્ઞાનમ્ । ચ । અવિજ્ઞાનમ્ । ચ । સત્યમ્ ।
 ચ । અનૃતમ્ । ચ । સત્યમ્ । અભવત્ । યત્ । ઇદમ્ । કિમ્ । ચ ।
 તત્ । સત્યમ્ । ઇતિ । આચક્ષતે । તત્ । અપિ । એષઃ । શ્લોકઃ ।
 ભવતિ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થઃ—(ચેત્) જે કોઈ પુરુષ (અસત્, બ્રહ્મ,) બ્રહ્મ
 નથી (ઇતિ) એવું (વેદ) જાણે છે (સઃ) તે મનુષ્ય (અસન્)
 અશ્રેષ્ઠ અથવા નહીં જેવો (એવ) જ (ભવતિ) થાય છે, તથા જે
 પુરુષ (બ્રહ્મ, અસ્તિ) બ્રહ્મ છે (ઇતિ) એવું (ચેત્) જે (વેદ) જાણે
 તે (તતઃ) તે કારણે (એનમ્) એ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષને (સન્તમ્)
 સન્ત એવા શબ્દથી વિદ્વાન લોક (ઇતિ) શ્રેષ્ઠ (વિદુઃ) જાણે છે અથવા
 સન્ત કહે છે. (તસ્ય, પૂર્વસ્ય) તે આગળ કહેલ વિજ્ઞાનમય આત્માના
 (એષઃ, એવ, શારીરઃ) એજ વિજ્ઞાનમય શરીરમાં વ્યાપ્ત અન્તર્યામી
 છે, (યઃ) કે જે આનન્દ સ્વરૂપ કહેવાય છે. (અથ) હવે (અતઃ)
 આચાર્યના કથન થયા બાદ આગળ કહેવામાં આવતા (અનુપ્રશ્ના) પ્રશ્નો
 શિષ્ય તરફથી ઉત્પન્ન થાય છે. (ઉત) કે (કશ્ચન) કોઈ (અ-
 વિદ્વાન્) મુર્ખ માણસ પણ (પ્રેત્ય) મરી ગયા પછી (અમુમ્)
 આ (લોકમ્) લોકમાં (ગચ્છતિ) જઈ શકે છે. (કે કોઽપિ મુર્ખ
 માણસ પણ મરી ગયા પછી જાણવા યોગ્ય પરાક્ષ લોક જે પરમેશ્વર
 તેને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ મુક્ત થઈ શકે છે?) (આહો) અંરે આચાર્ય
 (કશ્ચિત્) કોઈ (વિદ્વાન્) વિદ્વાન માણસ (પ્રેત્ય) મરી ગયા બાદ

(અમુમ્ લોકમ્) પરમાર્થ સંબંધી મુખ્ય (સમશ્ચુતે) ભોગવી શકે છે? આમાં ઉત્તરપક્ષનો મુખ્ય આશય અથવા સિદ્ધાંતજ એજ છે કે (સઃ) વિદ્યમાનતાની સાથે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ પરમેશ્વર સૃષ્ટિના આરંભમાં (અકામયત) સંસારને રચવાના પ્રકારનું અનુસંધાન કરતો હોય. પ્રલય અવસ્થામાં જીવતામાં શરીર ન હોવાથી કાર્ય કરવામાં સામર્થ્ય રહેતું નથી તેમજ અવ્યક્ત જડ કારણ દ્વિયા અને સંખ્યાદિ રહિત હોવાથી ગણનામાં આવતાં નથી. અર્થાત્ જે વસ્તુનું હોવું એકસરખુંજ હોવાથી અભાવ ગણી શકાય છે એથી જીવાત્મા તેમજ જડ કારણનો પરમેશ્વરની આધીનતામાં અભાવ સરખો માનીને એક પરમેશ્વરજ માનવામાં આવ્યો છે. (बहुस्याम्, प्रजायेय) હું મારી પોતાની શક્તિરૂપી કારણથી બહુ પ્રકારનો થાઉં અને આ સર્વ જડ કારણને અનેક પ્રકારનું ઉત્પન્ન કરું. સ્વ તથા સ્વામીમાં ભેદ નથી એવાં વિવેચનથી આ સર્વ કથન છે. જેમ રાજાની સેના તથા શસ્ત્ર ઓર કોશાદિ (ખજાનો વગેરે) સર્વ રાજાનું “ સ્વ ” અથવા સામર્થ્ય છે સર્વની સાથેજ રાજા એક સમજવામાં આવે છે, એજ પ્રકારે જડ કારણ (પ્રકૃતિ) તથા જીવાત્મા સર્વ ઈશ્વરને આધીન હોવાથી તેની શક્તિ છે. તથા પ્રધાન અને અપ્રધાનના સંબંધમાં પ્રધાનનુંજ ગ્રહણ થાય છે તેથી પણ કેવળ ઈશ્વરનુંજ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. (સઃ) તે ઈશ્વરે (તપઃ) સમાધિ દશામાં જ્ઞાન (અ-તપ્યત) ફેલાવ્યું. (સઃ) તેણેજ (તપઃ) જ્ઞાને કરીને (તપ્યા) સર્વનું અનુસંધાન કર્યું અને (यदिदम्, किम्, च) જે આ કાંઈ પ્રત્યક્ષમાં અનુભવાય એવું જગત્ છે તેણે (इदम्, सर्वम्) આ સર્વ (असृजत) રચ્યું છે. (तत्, सृष्ट्वा) એ સર્વ રચીને (तदेव)

એ સર્વ ચરાચર જગતમાં (અનુપ્રાવિશત્) વ્યાપ્ત રહ્યો. (તન્ અનુપ્રવિશ્ય) તેમાં પ્રવેશ કરીને જગતને બે પ્રકારનું બનાવ્યું (સચ્ચ) વિઘ્નમાન પ્રત્યક્ષ અથવા સ્થૂલ (ત્યજ્ચ) અવિઘ્નમાન પરોક્ષ અથવા નિરાકાર સુક્ષ્મ (નિરુક્તમ્) જેનાં રૂપ, રંગ કે પરિણામ આદિનું વર્ણન કરી શકાય કે આવું છું તેને નિર્વચનીય કહે છે (અનિરુક્તમ્) જેના રૂપ, રંગ આદિનું વર્ણન ન કરી શકીએ તેને અનિર્વચનીય (નિલયનમ્, ચ) કોઈના આશ્રયથી ઠરવાવાળાં પૃથિવી ઘટાપટ્ટાદિ (અનિલયનમ્ ચ) ખીજનો પોતે આધાર, પોતાને આશ્રય રહેવા વાળા આકાશાદિ (વિજ્ઞાનમ્, ચ) એતન (અવિજ્ઞાનમ્, ચ) જડ (સત્યમ્) રૂપાંતરને પ્રાપ્ત ન થવા વાળાં આકાશાદિ નિત્ય અથવા શાસ્ત્રને અનુકૂળ ધર્મ (યદિદમ્, કિમ્, ચ) જે આ કાંઈ છે તે ઉકત પ્રકારે બબે રીતે (અભવત્) પ્રાપ્ત થયું જેની અંદર રહેલ આ સર્વ બે પ્રકારનું જગત છે તે પરમાત્માજ (સત્યમ્) સત્ય (અભવત્) થયો. સત્ તથા ત્યત્ શબ્દો મળીને સત્ય શબ્દ બનવાથી તે પરમાત્માને (સત્યમ્, ઇતિ) સત્ય છે એવું (આચક્ષતે) કહે છે કારણ કે તેમાં સત્ એર ત્યત્ શબ્દનો સઘળો અર્થ રહે છે (તત્. અપિ, ણ્ણ; દલોકઃ,) આગળ સાતમા અનુવાકના આરંભનો શ્લોક આ ઉકત વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રમાણરૂપ (ભવતિ) થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ અનુવાકમાં “અસત્” લઈ બ્રહ્મના હોવા અથવા ન હોવાપણાનાં પ્રતિપાદનથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે બ્રહ્મ છે કે નહીં? જે વિદ્વાન બ્રહ્મ છે એવું જાણે છે અર્થાત્ બ્રહ્મન હોવાપણાનો યથાર્થ અનુભવ કરે છે તેને ખીજ વિદ્વાન લોક સન્ત કહે છે અથવા જાણે છે અર્થાત્ લોકમાં “સન્ત” એ શબ્દ બ્રહ્મગાનિ

ચોનોજ વાચક છે કિન્તુ અનેક લોક ખાખ લગાવવા અથવા જટા રાખવાવાળા વગેરે બગલા ઠગોને પણ સન્ત કહે યા માને છે તે મિથ્યા છે. આ કથનથી બ્રહ્મનો અસ્તિત્વ એ પક્ષ ઓર વિકાનોનો જ્ઞાતૃત્વ એ પક્ષજ શ્રેષ્ઠ છે. જેમ અગ્નિના તપવાથી પ્રકાશ થઇ જાય છે તેમજ સૃષ્ટિના આરંભમાં પરમાત્મા રચનાના પ્રકારનું સમાલોચન કરે છે તેની પાછળ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થવાના સમયપર પરમેશ્વર તપ કરે છે અથવા તાપયુક્ત થાય છે એવું કહે છે. આનેજ અનુસરતું મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે પ્રલયની પછી વિના વિદ્યાએ સ્વયમેવ પ્રકાશ સ્વરૂપ પોતે પ્રગટ થયો. આ પ્રકારે પ્રકાશ અર્થાત્ તપ કરીને સર્વ ચરાચર જગતને પરમેશ્વરે બનાવ્યું એ સિદ્ધાંત છે એણે જગતના એ બેદ કર્યા. તેમજ આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન કરી સર્વ વ્યાપ્ત થયો. સર્વ ચરાચર નિત્ય કે અનિત્યમાં એકરસ કૂટસ્થ રહે છે એ કારણથી સદા નિર્વિકારી હોવાથી તથા સર્વ સત-સ્થૂલ, ત્યત-સૂક્ષ્મનો આધાર હોવાથી એ પરમેશ્વર સત્ય કહેવાય છે.

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदा-
 त्मानऽस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ।
 यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसऽहोवायं लब्ध्व नन्दी
 भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश
 आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष
 तस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने भयं प्रतिष्ठां
 विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एत-

સ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતે । અથ તસ્યં ભયં ભવતિ । તત્ત્વેવ
ભયં વિદુષોઽમન્વાનસ્ય । તદપ્યેષઃ શ્લોકો ભવતિ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

• असत् । वै । इदम् । अग्रे । आसीत् । ततः । वै । सत् । अजायत ।
• तत् । आत्मानम् । स्वयम् । अकुरुत । तस्मोत् । तत् । सुकृतम् ।
• उच्यते । इति । यत् । वै । तत् । सुकृतम् । रसः । वै । सः । रसम् । हि ।
एव । अयम् । लब्ध्वा । आनन्दी । भवति । कः । हि । एव । अन्या-
त् । कः । प्राण्यात् । यत् । एषः । आकाशः । आनन्दः । न ।
• स्यात् । एषः । हि । एव । आनन्दयाति । यदा । हि । एव । एषः ।
एतस्मिन् । अदृश्ये । अनात्म्ये । अनिरुक्ते । अनिलयने । अभय-
म् । प्रतिष्ठाम् । विन्दते । अथ । सः । अभयम् । गतः । भवति ।
यदा । हि । एव । एषः । एतस्मिन् । उत । अरम् । अन्तरम् ।
कुरुते । अथ । तस्य । भयम् । भवति । तत् । तु । एव । भयम् ।
विदुषः । अमन्वानस्य । तत् । अपि । एषः । श्लोकः । भवति ॥७॥

ભાષાર્થઃ—(અગ્રે) આ સૃષ્ટિની પૂર્વે (इदम्) આ પ્રત્ય-
ક્ષથી અનુભવમાં આવે છે તે (असत्, वै) નહીં હવું અર્થાત્ તેનો
અભાવ (आसीत्) હતો. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે (आसी
दिहं तमोः तमप्रज्ञातमलक्षणम् । प्रक्षयक्षणभां आ सर्व ज-
गत अशात यिन्दरहित अन्धकार ३५ હતું.) જગતનો અભાવ

હતો પરંતુ જગતના ઉપાદાન કારણનો અભાવ નહોતો. પ્રલય કાળમાં જે ઉપાદાન કારણ હતું તેમાંથી આ જગત્ પ્રકટ થયું અને સૃષ્ટિને અંતે જગત્ પાછું ઉપાદાન કારણમાં વિરામ પામશે એમ મૂળ ઉપાદાન કારણનાં રૂપાન્તરો થયા કરે છે. અને તેથી સૂક્ષ્મ અથવા અવ્યક્ત દશામાં આ જગતમાં હતું એટલે આ દૃશ્ય જગતનો અભાવ હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (તત્ત્વઃ વૈ) ત્યાર પછી (સત્) સ્થૂળ એટલે આસાંપ્રત દશામાં (અજાયત્) વિદ્યમાન થયું. (તત્) તે કેવું એ કહેવામાં આવે છે; એ પરમેશ્વરે સ્થૂળ જગતની ઉત્પત્તિ પેહેલાં સૃષ્ટિના આરંભમાં (આત્માનમ્) પોતાના આત્માને (સ્વયમ્) પોતેજ સૃષ્ટિ રચવાને માટે (અકુરુત) પ્રકટ કર્યો (તસ્માત્) તે કારણથી (તત્) એ પરમેશ્વર (સુકૃતમ્) પોતાના કર્તા પોતેજ છે (ઇતિ) એમ (ઉચ્યતે) વિદ્વાન લોકો સ્વકૃત ને ઠેકાણે સુકૃત કહે છે (યત્, વૈ, સુકૃતમ્) જે પુણ્યજ સ્વરૂપ છે (સઃ) તેજ (વૈ, રસઃ) તૃપ્તિના હેતુ રસની તુલ્ય આનન્દ આપવાવાળો છે (અયમ્) આ જીવાત્મા (રસમ્, હિ, ઇવ) એજ ઉક્ત પ્રકારનો રસ (લઙ્ઘ્વા) પીને (આનન્દી) આનન્દી (ભવતિ) થાય છે કે જેવો આનન્દ અથવા સુખ ખીન્ન કોઈ પણ સાધનથી મળતાં નથી કારણ એ પરમેશ્વરજ આનન્દ સ્વરૂપ છે. (ઇષઃ, ઇવ, હિ, આનન્દ્યતિ) એ કારણથી એની સાથે યોગ અથવા મેળ કરનારને આનન્દ આપે છે. (યત્, ઇષઃ, આકાશઃ) જો એ નિરાકાર પ્રકાશમાન આનન્દ સ્વરૂપ પરમેશ્વર (ન, સ્યાત્) ન હોય તો (કઃ, હિ, ઇવ) કોણ? (કઃ) કોણ (ગ્રાણ્યાત્) પોતાના સંબંધી (અન્યાત્) જીવવાની ચેષ્ટા કરે તથા પ્રાણક્રિયા કરે? અર્થાત્ કોઈ નહીં, એ પ્રાણોનો પણ પ્રાણ એને જીવનનું પણ જીવન તથા મૃત્યુનું પણ મૃત્યુ છે. (ચદા)

જ્યારે (હિ, एव) જ એ જીવાત્મા (एतस्मिन्) એ (અદૃશ્યે) અદૃશ્ય-નિષ્કાર, (अनात्म्ये) શરીર રહિત, જેની આકૃતિ કે રુપ રંગાદિ કહી શકાતાં નથી એવા (अनिलयने) તથા જે નિરાશ્રય તથા સર્વાધાર છે એવા બ્રહ્મની વચમાં (अभयम्) ભયવિના (प्रतिष्ठाम्) સ્થિતિને (विन्दते) પ્રાપ્ત થાય છે. (अथ) ત્યારેજ (अभयंगतः) એ પુરુષ મુક્તિ પામ્યો એટલે નિર્ભય (भवति) થાય છે. (यदा, हि, एव,) જ્યારેજ (एषः) એ જીવાત્મા (एतस्मिन्) આ બ્રહ્મની અંદર (उत्) અથવા એના જ્ઞાનના ઉપાયના અનુષ્ઠાનમાં (अरम्) થોડું મળુ (अन्तरम्) ન કરવાનું કરે અથવા અતિકાલ કરે (अथ) ત્યારેજ (तस्य) એ જીવાત્માને (भयम्) જન્મ મરણ (भवति) પ્રાપ્ત થાય છે. (अमन्वानस्य) બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત (विदुषः) અન્ય સર્વ વિષય જાણતા હવા વિદ્વાનનો (तत्, तु, एव) બ્રહ્મજ્ઞાન ન હોવું એજ (भयम्) ભયરૂપ જાણવું જાણ્યો. (तत्) એ વિષયમાં (अपि) પણ (एषः श्लोकः) આગળ આઠમાં અનુવાકની શરૂઆતનો શ્લોક (भवति) પ્રમાણ થાય છે.

• ભાવાર્થ:—બ્રહ્મજ્ઞ અવ્યક્ત અતિસૂક્ષ્મ કારણરૂપે આ જગતને બનાવે છે તેમજ સ્વયં રચનાથી અક્ષય આનન્દસ્વરૂપ રહે છે તેથી એને વિદ્વાન લોક સર્વજ્ઞ અથવા સર્વ શક્તિમાન કહે છે જે એને જાણવા માટે નિરંતર યતન કરે છે તેજ નિર્ભય નિઃશંક આનન્દ સ્વરૂપ થાય છે. જે એના જ્ઞાનના ઉપાયમાં ભૂલ અથવા પ્રમાદ કરે તો પરમ આનન્દ ન પામતાં જગતમાં વારંવાર જન્મ મરણમાં પડી રહે છે.

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्माद-
 ग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमा-
 ञ्सा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो
 द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पुर्णा स्यात् ।
 स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ।
 स एको मनुष्यगन्धर्वणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-
 हतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वणामानन्दाः । स एको देव-
 गन्धर्वणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
 देवगन्धर्वणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोका-
 नामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
 पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आज्ञा-
 मजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 ते ये शतमाज्ञानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्म-
 देवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानां यन्ति ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवाना-
 मानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-
 हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ।
 स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दः ।
 स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवं-
 वित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमंश्चमयमात्मानमुपसं-
 क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं
 मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मा-
 नमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ।
 तदप्येषः श्लोको भवति ॥ ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

भीषा । अस्मात् । वातः । पवते । भीषा । उदेति । सूर्यः ।
 भीषा । अस्मात् । अग्निः । च । इन्द्रः । च । मृत्युः । धावति ।
 पञ्चमः । इति । सा । एषा । आनन्दस्य । भीमाऽसा । भवति ।
 युवा । स्यात् । साधुयुवा । अध्यायकः । आशिष्ठः । द्रदिष्ठः । ब-
 लिष्ठः । तस्य । इयम् । पृथिवी । सर्वा । वित्तस्य । पूर्णा । स्यात् ।
 सः । एकः । मानुषः । आनन्दः । ते । ये । शतम् । मानुषाः । आ-
 नन्दाः । सः । एकः । मनुष्यगन्धर्वणाम् । आनन्दः । श्रोत्रियस्य ।
 च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । मनुष्यगन्धर्वणाम् । आ-

नन्दाः । सः । एकः । देवगन्धर्वणाम् । आनन्दः । श्रोत्रियस्य ।
 च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । देवगन्धर्वणाम् । आनन्दाः ।
 सः । एकः । पितृणाम् । चिरलोकलोकानाम् । आनन्दः । श्रोत्रि-
 यस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । पितृणाम् । चिरलोक-
 लोकानाम् । आनन्दाः । सः । एकः । आजानजानाम् । देवानाम् ।
 आनन्दः । श्रोत्रियस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् ।
 आजानजानाम् । देवानाम् । आनन्दाः । सः । एकः । कर्मदेवा-
 नाम् । देवानाम् । आनन्दः । ये कर्मणा । देवान् । अपि । यन्ति ।
 श्रोत्रियस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । कर्मदेवानाम् ।
 देवानाम् । आनन्दाः । सः । एकः । देवानाम् । आनन्दः । श्रोत्रि-
 यस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । देवानाम् । आन-
 न्दाः । सः । एकः । इन्द्रस्य । आनन्दः । श्रोत्रियस्य । च ।
 अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । इन्द्रस्य । आनन्दाः । सः । एकः ।
 बृहस्पतेः । आनन्दः । श्रोत्रियस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये ।
 शतम् । बृहस्पतेः । आनन्दाः । सः । एकः । प्रजापतेः । आनन्दः ।
 श्रोत्रियस्य । च । अकामहतस्य । ते । ये । शतम् । प्रजापतेः ।
 आनन्दाः । सः । एकः । ब्रह्मणः । आनन्दः । श्रोत्रियस्य । च ।
 अकामहतस्य । सः । यः । च । अयम् । पुरुषे । यः । च ।
 असौ । आदित्ये । सः । एकः । सः । यः । एवंवित् । अस्मात् ।

લોકાત્ । પ્રેત્ય । એતમ્ । અન્નમયમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસંક્રામતિ ।
 એતમ્ । પ્રાણમયમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસંક્રામતિ । એતમ્ । મનોમ-
 યમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસંક્રામતિ । એતમ્ । વિજ્ઞાનમયમ્ । આત્માનમ્ ।
 ઉપસંક્રામતિ । એતમ્ । આનન્દમયમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસંક્રામતિ ।
 તત્ । અપિ । એષઃ । શ્લોકઃ । ભવતિ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થઃ—આની પહેલાંના અનુવાકમાં બ્રહ્મનેજ મયનો હેતુ કહે
 વામાં આવ્યો છે. એ કારણથી પ્રથમ તે વાતનું સ્પષ્ટી કરણ કરવું
 જોઈએ. (અસ્માત્) આ પરમેશ્વરની (મીષા) ખીકથી (વાતઃ)
 પવન (પવતે) સર્વને પવિત્ર કરે છે, અથવા પોતાનું કાર્ય નિયમ
 પૂર્વક ચલાવે છે. (મીષા) તેમજ ખીકથી (સૂર્યઃ) સૂરજ (ઉદેતિ)
 ઉગે છે (અસ્માત્) તથા આ પરમેશ્વરની (મીષા) ખીકથી (અગ્નિઃ,
 ચ) ભૌતિક અગ્નિ તથા (હિન્દ્રઃ, ચ) વિદ્યુત્સ્વ અગ્નિ પોતાપોતાના
 કામો કરે છે તથા (પૃથ્વિઃ) પાંચમો (સૃત્યુઃ) કાળ (મોત)
 પણ ભાગી જાય છે; અર્થાત્ જેના ઉપર પરમેશ્વરની પૂર્ણ કૃપા થાય
 છે તેને મૃત્યુ પણ કંઈ કરી શકતું નથી; તથા અન્ય પદાર્થો પણ પર-
 મેશ્વરના નિયમાનુસાર કામ આપે છે, એવો અર્થ ચક્રારોથી નીકળે છે
 જ્યારે જડ પદાર્થો પણ ઈશ્વરના નિયમથી વિરુદ્ધ નહિ ચાલે તો જે
 વિદ્વાન લોકો એ પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ થાય છે તેને ભય કેમ ન પ્રાપ્ત
 થાય ? (સા) તે (એષા) આ (આનન્દસ્ય) આ જગતનું તથા
 બ્રહ્મસંબંધી આનંદનું (મીમાઽસા) શાસ્ત્રીય વિવેચન (ભવતિ)
 ક્રમમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં સંસારી સ્થૂળ આનંદથી લઈ સૂક્ષ્મમાં
 સૂક્ષ્મ આનંદ અર્થાત્ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પર્યંત આનંદનો વિચાર કરવામાં

આગ્યો છે (આશિષ્ઠઃ) રાજ અથવા સ્વામી બનીને લોક પ્રજાને ઉત્તમ રીતિએ ઉત્તમ પ્રકારની શિક્ષા દેવાવાળા અર્થાત્ જેની આજ્ઞાને લોકપ્રજા માથે ચઢાવે, (દ્રઢિષ્ઠઃ) માનસિક વિચાર તેમજ શરીરસંબંધી કાર્યોમાં અતિદ્રઢ નિશ્ચલ કે ધર્મદિ કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં કઠી પણ પાછી પાતી કરતા નથી; અર્થાત્ શરીર રહો કિંવા નષ્ટ હોગ્નવ પરંતુ કાર્ય કરવામાં પ.છા ન હો (બલિષ્ઠઃ) અત્યંત બળવાન શરીરની ઉન્નતિ કરવાવાળા (સાધુયુવા) જુવાનીમાં પણ સારાં નિર્મળ આચરણ રાખવાવાળા (અધ્યાયકઃ) સાધારણ પ્રકારે વેદાદિશાસ્ત્રો પણ બાણ્યા હોય એવા કોઈ જુવાન પુરુષ હોય તો (તસ્ય) તેવા ઉક્ત પુરુષને (હ્યમ્) આ (પૃથિવી, સર્વા) આ સધળી પૃથિવી (કે જ્યાં લગી તેનું રાજ્ય હોય) સુખ ભોગવવાનાં (વિત્તસ્ય, અહીં ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં છઠ્ઠી છે) સાધનોથી ભરપૂર રહો. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ગુણ સંપન્ન રાજાના આખા રાજ્યનાં સર્વ પ્રાણિયો તેને માટે સુખનાં સાધનોનું ઉપાર્જન કરે પણ પ્રજાનું કોઈ મનુષ્ય કડવી નજરે તેને ન જુએ, તે રાજાને આ ઉપલી સામગ્રીઓ મળવાથી જે આનંદ થાય છે (સઃ) તે (એકઃ) એક જાતનો (માનુષઃ) મનુષ્ય સંબંધી (આનન્દઃ) આનંદ છે અર્થાત્ સાધારણ ભૌતિક પુરુષોને માટે એ એક મોટો આનન્દ છે (યે) જે (તે) એ (શતમ્) સો (માનુષાઃ) મનુષ્યસંબંધી (આનન્દાઃ) આનંદ એકત્ર કરવામાં આવે તો (સઃ, એકઃ, મનુષ્યગન્ધર્વાણામ્, આનન્દઃ) મનુષ્યોમાં જે વાણીની વિદ્યામાં કુશળ અર્થાત્ ગાયન વિદ્યામાં પ્રવીણ હોય છે તે મનુષ્ય ગન્ધર્વ કહેવાય છે. ગન્ધર્વ નામ-ગો—વાણી ધારણ કરવાવાળા અથવા ધર્મ વિરુદ્ધ રુચિ રહિત કુટિલવાણીને નષ્ટ કરવાવાળા સમ્પ્ર-

જ્ઞાત સમાધિના જેવી ગાયન વિદ્યામાં એકાગ્રચિત્ત કરીને આસક્ત થાય છે અર્થાત્ ધર્મ ઔર ઈશ્વરાદિ વિષયનું યથાર્થ રૂપે વિધિપૂર્વક ગાયન પણ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં અંતર્ગત છે, તેથી તેમાં સોગણા આનંદનો અનુભવ થાય છે. (જ્ઞ) તેમજ (અકામહતસ્ય) કામ પર જે આસક્ત ન થયે હોય એવા (શ્રોત્રિયસ્ય) વેદપાઠીને પણ સો ગણો આનંદ થાય છે. અહીં આં કામની આસક્તિથી અત્રગ હોવું એ વિશેષતા છે એવા સાધારણ વેદપાઠથી એવો આનંદ થઈ શકતો નથી. (તે, યે, શતમ્, મનુષ્યગન્ધર્વાણામ્, આનન્દાઃ) જે એ મનુષ્ય ગન્ધર્વાના સો આનંદ છે તે (દેવગન્ધર્વણામ્) જેની વાણીમાં અસલ ભાષણાદિ દોષ છુટી ગયા એવા પુણ્યાત્મા પરીક્ષક દેવનામના વિદ્વાનોમાં જે ગન્ધર્વ છે કે જેની સર્વોત્તમ ગાયન વિદ્યામાંજ નિષ્ઠા છે તે દેવગન્ધર્વના (સઃ એકઃ આનન્દઃ) એક આનંદ બરાબર છે. (શ્રોત્રિયસ્ય, ચ, અકામહતસ્ય) કામાસક્તિ રહિત વેદપાઠીને પણ તેવોજ આનંદ થાય છે. (તે, યે,) તે એ (દેવ ગન્ધર્વાણામ્) દેવ ગન્ધર્વના (શતમ્) સો (આનન્દાઃ) આનંદ એકત્ર કરવામાં આવે તો (સઃ એકઃ) તેવો એક (આનન્દઃ) આનંદ (ચિરલોકલોકાનામ્, પિતૃણામ્) પિતૃનામના વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિદ્વાન ધણો લાંબો કાળ વ્યતીત થાય ત્યાં સુધી સમાધિથી થવા વાળા અનુભવ કરવા લાયક આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે તે માનસ-પુણ્ય કર્તા મનના દોષથી મુક્ત માનસ વિચારમાં તત્પર વિદ્વાનો ચિરલોક-લોક પિતૃ કહેવાય છે. (તે, યે, શતમ્, ચિરલોકલોકાનામ્, પિતૃ-ણામ્, આનન્દાઃ) જે એ અધિક આનંદ ભોગવનાર પિતૃઓના સો આનંદ એકઠા કરવામાં આવે તો (સઃ, એકઃ, આનન્દઃ) તે એક

આનંદ (દેવાનામ્) એ વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિશેષ કરી (આજાનજાનામ્) જન્મથીજ પૂર્વ જન્મ સંબંધી બુદ્ધિની વિચિત્રતાએ લોકમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ તથા કીર્તિવાન થયા છે તેના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થયા હોય ને આગલા જન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મોના યોગે આ જન્મમાં ઉચી પદ્ધતિએ ચઢ્યા હોય એવા વિદ્વાનોની જે ગણનામાં આવે છે તેવા પુરુષો આજ્ઞમજ કહેવાય છે. (તે, યે, શતમ્ આનન્દાઃ) એ જે સૌ આનંદ (આજાનજાનામ્, દેવાનામ્) આજ્ઞતજ નામના વિદ્વાનોના એકઠા કરવામાં આવે એવો (સઃ, એકઃ, આનન્દઃ) તે એક આનન્દ (કર્મદેવાનામ્, દેવાનામ્) પૂર્વજન્મના કર્મોથીજ વિદ્વાનોને મળે છે. (યે) જે પુરુષો (કર્મણા) આજુ જન્મમાં ઉત્તમ સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને પણ સારાં કર્મો કરવાથી (દેવાન્) વિદ્વાનોની (અપિયન્તિ) પદ્ધતિએ ચઢે છે તેઓ (તે, યે, શતમ્, કર્મદેવાનામ્, દેવાનામ્, આનન્દાઃ) એ જે કર્મ દેવનામના વિદ્વાનોના સૌ આનંદ એકઠા કરવામાં આવે એવો (સઃ એકઃ) એક (આનન્દઃ) આનંદ (દેવાનામ્) એ વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત થાય છે, કે પિતા માતાની પરંપરાથીજ જનમ્યા ત્યારથી બુદ્ધિ તથા વિદ્યા સંબંધી સુખોમાં ઉછરી સ્વયં સિદ્ધ વિદ્વાન છે (તે, યે, શતમ્, દેવાનામ્ આનન્દાઃ) જે એ પૂર્વોક્ત વિદ્વાનોના સૌ આનંદ એકઠા કરવામાં આવે (સઃ એકઃ) એવો એક (આનન્દઃ) આનંદ (ઇન્દ્રસ્ય) એ ઇન્દ્ર નામના રાજર્ષિને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે રાજર્ષિ વિદ્વાનોમાં પણ ક્ષત્રી-ધર્મને પ્રાધાન્યમાં રાખવાવાળા વિદ્વાનોમાં પણ બુદ્ધિની પ્રધાનતાથી પ્રધાન સર્માપતિ રાજના સરખો અધિકારી (શાસક) છે. (તે, યે, શતમ્, ઇન્દ્રસ્ય, આનન્દાઃ) જે એ પૂર્વોક્ત ઇન્દ્ર નામના વિદ્વાનોના

- સો આનંદ એકઠા કરવામાં આવે તો (સઃ એકઃ) તેવો એક (આનન્દઃ) આનન્દ (બૃહસ્પતેઃ) બૃહસ્પતિ નામના વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે બૃહસ્પતિ ઇન્દ્રાદિ નામના સર્વ પ્રકારના વિદ્વાનોનો પણ ગુરુ કહેવાય છે તે જે સર્વ વિદ્યાઓના અગ્રાધ આશયમાં પાર ઉતરી ગયા હોય કે જેની ઉપર ખીજે કોઈ પણ મનુષ્ય થઈ શકતો નથી. વિદ્વાન
- મનુષ્યોની વિદ્વતાની એ પરિસીમા છે. (•તે, યે, શતમ્, બૃહસ્પતેઃ આનન્દાઃ) એવા બૃહસ્પતિ નામના વિદ્વાનના સો આનંદ એકઠા કરવામાં આવે (સઃ, એકઃ,) એવો એક (આનન્દઃ) આનન્દ (પ્રજાપતેઃ) પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પ્રજા નામ સર્વ સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરનાર સ્વામી હોવાથી પ્રજાપતિ કહેવાય છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિની વર્તમાન દશામાં જગતની સ્થિતિ ધારણ કરવામાં તત્પર રહેલ છે.
 - (•તે, યે, શતમ્, પ્રજાપતેઃ આનન્દાઃ) એ જે પ્રજાપતિ નામના ઇશ્વરના સો આનંદ એકત્ર કરવામાં આવે તો (સઃ એકઃ બ્રહ્મણઃ, આનન્દઃ) એવો એક આનંદ એ બ્રહ્મ નામના પરમાત્માને પ્રાપ્ત છે, કે જે બ્રહ્મ જગતની પ્રલય દશામાં પોતાના સ્વરૂપમાં સમાધિસ્થ રહે છે; એકજ વસ્તુ કાર્ય તથા અવસ્થાએ જૂદી જૂદી હોવાથી ભિન્ન બતાવવામાં આવી છે. આ અનુવાકમાં (શ્રોત્રિયસ્ય, ચા કામતસ્ય) એ વાક્ય દશ બાર વાર લખવામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રત્યેક આગળ આગળના શ્રોત્રિય વેદ પાઠીને સોગણા આનન્દની પ્રાપ્તિ થવામાં નિષ્કામ અથવા વિરક્ત હોવાની ન્યુનાધિકતા જાણવી જોઈએ. જેમ કોઈ એક વેદપાઠી કામ ભોગ અથવા લાભની ઇચ્છાથી ન પીડાતાં સુખ ભાગી થાય છે, તેના કરતાં વધારે જે અકામહત હોય તે સોગણા સુખી થાય છે એ પ્રમાણે આગળ પણ જાણવું જોઈએ. પ્રજાપતિ તથા બ્રહ્મ નામના

પરમેશ્વરને જે એ પ્રકારનો આનંદ દેખાડવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે પણ વિરક્ત વેદનું અધ્યયન કરનાર પુરુષના આનંદની સરખામણી દેખાડવામાં આવી છે. તેનું કારણ એ છે કે મુક્ત પુરુષ તદાકાર વૃત્તિમાં હોવાથી પરમેશ્વર સંબંધી પૂર્ણ આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે. પરંતુ તે સ્થિતિએ પહોંચવાનું કારણ વૈરાગ્યની ઉત્તમ કોટીજ છે અર્થાત્ જે વિરક્ત દશાની સર્વોપરી કોટી સુધી પહોંચી ગયો છે તે મુક્ત પુરુષ જાણવો તેમજ તેનેજ પરમાત્માની તુલ્ય આનંદ મળે છે. (સઃ) એવો (યઃ, અયમ્) જે એ પરોક્ષ પરમેશ્વર (પુરુષે) પુરુષ નામના શરીરમાં વ્યાપ્ત (યઃ, ચ, અસૌ, આદિત્યે) જે એ પોતાના પ્રકાશ સ્વરૂપમાં વર્તમાન છે અર્થાત્ જે આ સંસારની ઉત્પત્તિ સ્થિતિમાં અવસ્થિત છે તેજ પ્રકાશમય પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રલય દશામાં પણ વર્તમાન છે, કિન્તુ તેમાં અવસ્થા અથવા ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં પણ બાળપણ જીવાની કે ઘડપણના જેવાં સ્વરૂપનો ભેદ હોય છે એવું કાંઈએ માનવું નહીં. એ કારણથી (સઃ, એકઃ) તે એક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે (સઃ, યઃ) જે (એવમ્) આમ ઉપર કુદ્યા પ્રમાણે (વિત્) જાણે છે તે (અસ્માત્) આ (લોકાત્) લોકમાંથી (પ્રેત્ય) મરી જઈ (એતમ્) આ (અજ્ઞમયમ્) અજ્ઞમય (આત્માનમ્) આત્માને (ઉપસંક્રામતિ) સારી રીતે છોડી દઈ તેમનાથી દૂર થાય છે. $ઉપ+સં+ક્રામતિ=ઉપસંક્રામતિ=સં$ એટલે સમ્યક્ સારી રીતે, ક્રમ એટલે છોડી દેવું. એ પ્રમાણે આ અનુવાકમાં પ્રથમમાં જે અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય આત્માઓ કહેવામાં આવ્યા છે તેમનો ઉપર પ્રમાણે અલગગાની લાગ કરી દૂર થઈ જાય છે. કેમકે બીજા અર્થની સંગતિ લાગી શકતી નથી. જે કે પોતાના વિજ્ઞાન

તથા આનંદના ગુણનો ત્યાગ મુક્તિમાં પણ કોઈ કરતું નથી. અથવા જો કરે તો આત્માજ કેમ રહે કારણ કે વિજ્ઞાન અથવા આનંદનો ગુણ જે પદાર્થમાં નથી તે પદાર્થ જડ માનવામાં આવે છે, અને વિજ્ઞાન અથવા આનંદ જય તો એ પ્રમાણે આત્મા પણ જડ થઈ જાય તથાપિ પ્રાણ તથા અન્નરૂપ આત્માનો મુખ્ય સંબંધ સ્થૂલ શરીરની સાથે રહે છે તેજ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીર સંબંધી નૈમિત્તિક વિજ્ઞાન તથા આનંદનો ત્યાગ મુક્તિ દશામાં કરવો ઠીકજ છે. (તત્, અપિ) એ વિષયનો પણ (ણ્ઃ, શ્લોકઃ) પ્રતિપાદક નવમા અનુવાકમાં આરંભનો શ્લોક (ભવતિ) પ્રમાણ રૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ અનુવાકમાં આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનાં વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. અહીંનાં મનુષ્ય અથવા વિદ્વાન વગેરેના આનંદની ન્યુનાધિકતા દેખાડવાથી પરમાત્મા સંબંધી આનંદની સર્વોપરી વિશેષતા કે ઉત્તમતા સાબીત કરવામાં આવી છે. આ મનુષ્યાદિમાં જેને માટે સમસ્ત પૃથિવી સુખભોગનાં સાધન ધન વગેરેથી જો ભરપુર હોય તો એ ધન સંબંધી પહેલામાં પહેલા આનંદને એક નાનામાં નાનો જ્ઞાનવામાં આવ્યો છે. ધનસંબંધી આનંદ અગર જો સંસારમાં સર્વોપરી મનાય છે તો પણ શાસ્ત્ર અને જ્ઞાનની આગળ એ સર્વથી તુચ્છ છે. એજ કારણથી માન્યનાં પાંચ સ્થાનોમાં ધનને સહી નાનું માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તથા વિદ્યાને સહી ઉપર માનવામાં આવી છે એ ધનના આનંદ કરતાં જે ગાન વિદ્યાના ઠીક ઠીક મર્મ જાણી કરી એકાગ્રચિત્તે ગાનમાં લાગી રહે છે તેને સો ગણો આનંદ થાય છે. કારણ કે એ પણ સમ્પ્રજાત સમાધિનો એક પ્રકાર અનુભવે છે એ ગાન વિદ્યામાં જે ભેદ છે જે લોકો પરમાત્મા સંબંધી

માયન વિદ્યાની છેક છેલી ટોચ પર પહોંચ્યા હોય તે દેવગન્ધર્વ કહેવાય છે. તેને મનુષ્યગન્ધર્વોના કરતાં સો ગણો અધિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે પિતૃ શબ્દથી લઇ આગળ વિદ્યાસંબંધી આનન્દની ન્યૂનાધિકતા દેખાડવામાં આવી છે. આ અનુવાકમાં વપરાયેલા મનુષ્યગન્ધર્વ વગેરે શબ્દ અધિકારના વાચક છે; અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠિત કે વિશેષ સુખી જતોની વિશેષ સંજ્ઞા તરીકે વપરાયા છે; તેમજ વિદ્વાનોના પેટા ભાગમાં પિતૃ વગેરે પણ અધિકારીઓનાં નામ છે. સમાધિમાં મળતા આનન્દનો ભોગ કરનાર વિદ્વાન પુરુષોમાં સર્વ પ્રકારના આનંદની આખર સીમાએ પહોંચેલો બ્રહ્મધર્મી બૃહસ્પતિ કહેવાય છે અને ક્ષત્ર સંબંધી આનન્દની છેલી સીમાએ પહોંચેલો ક્ષત્રધર્મી (રાજપુત) ઈન્દ્ર કહેવાય છે. માણેસોમાં આથી ઉપર બીજો કોઇ આનન્દ નથી, પરમાત્મામાં એ પ્રકારનો આનન્દ અવસ્થાના બેદથી થાય છે. પ્રજાનું પાલન કરવામાં પરમેશ્વરને જે આનન્દ છે. તેથી સો ગણો આનન્દ પ્રલયદશામાં સમાધિસ્થ થયાબાદ એ પરમેશ્વરને રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે એ પરમેશ્વરના આનન્દની અવધિ બતાવી શકઇ નહીં કારણ કે એ પોતે અનન્ત આનન્દસ્વરૂપ છે તો એનો આનન્દ પણ અવશ્ય પારવિનાનો છે ત્યારે આ આનન્દને ન્યુનાધિક દેખાડવાનું પ્રયોજન એ છે કે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ રૂપ મુક્તિની દશામાં અમને કેવો અથવા કેટલો આનન્દ થાય છે તેનો ખ્યાલ અથવા પ્રકાર અમને દેખાડવામાં આવ્યો છે જે અનન્ત આનન્દ થવો એ કદી કહી જઈએ તો પણ બહુ આનન્દોની સરખામણી બતાવ્યાવિના મોક્ષાનંદને માટે એવો બોધ અથવા ઉત્કંઠા થઇ શકતી નથી. આ સૃષ્ટિના કર્તાપણના ભાવે અથવા નિષ્ક્રિયભાવે પરમેશ્વરને ન્યુનાધિક આનંદ દેખાડવાનો આશય એ છે

જે દશામાં બ્રહ્મની ઉપાસના મુમુક્ષુ લોક કરે છે તે દશાના જેવો ન્યુના-
ધિક આનંદ થાય છે. કાર્યકારણ જગતની સાથે પરમેશ્વરના સંબંધની
અપેક્ષા છોડી દઇ નિષ્ક્રિય નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના મુમુક્ષુને સઉથી
વધારે આનંદ આપે છે. એ બતાવવાને માટે આનંદનું તારતમ્ય દેખા-
ડવામાં આવ્યું છે.

યતો વાચો નિવર્તન્તે । અપ્રાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં
બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન વિમેતિ કુતશ્ચનેતિ । એતઽહ વાવ
ન તપતિ । કિમહઽસાધુ નાકરવમ્ । કિમહં પાપમક-
રવમિતિ । સ ય એવં વિદ્વાનેતે આત્માનઽસ્પૃણુતે ।
ઉમે હૈવૈષ એતે આત્માનઽસ્પૃણુતે । ય એવં વેદ ।
ઇત્યુપનિષત્ ॥ ૯ ॥

इति नवमोऽनुवाकः

યતઃ । વાચઃ । નિવર્તન્તે । અપ્રાપ્ય । મનસા । સહ । આન-
ન્દમ્ । બ્રહ્મણઃ । વિદ્વાન્ । ન । વિમેતિ । કુતઃ । ચન । ઇતિ । એતમ્ ।
હ । વાવ । ન । તપતિ । કિમ્ । અહમ્ । સાધુ । ન । અકરવમ્ ।
કિમ્ । અહમ્ । પાપમ્ । અકરવમ્ । ઇતિ । સઃ । યઃ । એવમ્ । વિ-
દ્વાન્ । એતે । આત્માનમ્ । સ્પૃણુતે । ઉમે । હિ । એવ । એષઃ ।
એતે । આત્માનમ્ । સ્પૃણુતે । યઃ । એવમ્ । વેદ । ઇતિ । ઉપ-
નિષત્ ॥ ૯ ॥

માર્ગાર્થ:—(અપ્રાપ્ય) જે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત ન થતાંજ (મનસા) મનની (સહ) સાથે (વાચ:) વાણી (યત:) તે પરમેશ્વર તરફથી (નિવર્તન્તે) પાછી હટી જાય છે અર્થાત્ સંકલ્પ વિકલ્પ જેમાં થાય છે એવાં મન તથા વાણીની ગતિ પરમેશ્વર સુધી પહોંચતી નથી. (બ્રહ્મણઃ, આનન્દમ્, વિદ્વાન્) વિદ્વાન પુરુષ બ્રહ્મનું એ આનન્દ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી (કુતશ્ચન) કોઈનાથી (ન, વિમેતિ) ડરતો નથી. અર્થાત્ સર્વ આનન્દ સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત પુરુષ આનન્દની છેલ્લી ઉત્તમ સીમા પર રહેતા પરમાત્માને જાણે છે તથા આનન્દ સ્વરૂપનોજ દરેક ક્ષણે અનુભવ કરે છે એ પુરુષ મુક્તિ દશામાં સ્થૂલ શરીર તથા એના સાથી ગુણકર્મોને છોડી દઈ અગ્નિમાં બળી મરવાના અથવા પાણીમાં ડુબી મરવાના કાર્યરૂપી બચના હેતુથી કદી ડરતો નથી પરંતુ હમેશાં આનન્દ સ્વરૂપમાં રહે છે (ઈતિ) એમ, (પંતમ્) આ, પૂર્વોક્ત આનન્દ સ્વરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષને (હ, વા, નિશ્ચયપણું બતાવવાને માટે વાપરવામાં આવ્યા છે) વિષય સંબંધી સુખ ભોગવવાની અભિલાષા કદાપિ કોઈ પણ પ્રકારે (ન, તપતિ) દુઃખ દઈ શકતી નથી, કારણ કે એ દેખે છે કે (કિમ્) શું (અહમ્) મેં (સાધુ) સારાં કર્યોં (ન, અકરવમ્) નથી કર્યોં ? (કિમ્) શું (અહમ્) મેં (પાપમ્) પાપ (અકરવમ્) કર્યું છે (ઇતિ) એમ આગળ કરેલાં કર્યોંનું એ સ્મરણ કરે છે; અર્થાત્ એ કહે છે કે મેં સર્વ કર્યોં શ્રેષ્ઠ કર્યોં છે પરંતુ કાંઈ પણ પાપ કર્યોં નથી કે જે મારા આનન્દમાં આવી વિધ્ન કરે. (યવમ્) એ પ્રમાણે (સઃ, યઃ, વિદ્વાન્,) એ વિદ્વાન (યતે) એ બંને સારાં નરસાં કર્યોં મારે માટે દુઃખના હેતુ નથી (આત્માનમ્) આત્માને એટલે પોતાને (સ્મૃણુતે) પ્રસન્ન રાખે છે (ઝમે, યતે,

હિ, એવ) આજ બંને પાપ પુણ્યજ મુખ્ય છે તેમાંથી એકનું સેવન તથા બીજાનો ત્યાગ કરવો જાણ્યો તે મેં કર્યું છે એવું માનીને (એષઃ) તે પુરુષ (આત્માનમ્ સ્પૃણુતે) પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે કે (યઃ, એવમ્, વેદ) જે આ ઉપર કલા પ્રમાણે પરમેશ્વરને જાણે છે; અર્થાત્ જે તેને આનન્દસ્વરૂપ નથી જાણતો તે તેનું સેવન પણ કરી શકતો નથી; (હિતિ) એ પ્રમાણે (ઉપનિષત્) બ્રહ્મવિદ્યા અથવા ઉપનિષત્ છે.

ભાવાર્થ:—જેમ પાણી પીને તરસ્યો માણસ તરસના દુઃખથી બચી જાય છે તેમ સર્વે આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુષના સર્વ દુઃખ છુટી જાય છે. પ્રથમ સંપૂર્ણ પ્રકારે સર્વ રીતે વિરક્ત થાય છે તે વૈરાગ્યની આખર સીમાએ પહોંચ્યો હોય ત્યારેજ પુણ્યાનન્દસ્વરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને સંપૂર્ણ આનન્દનો અનુભવ કરે છે. તે સમયે પાપનું સેવન તથા પુણ્યનો ત્યાગ સંસારી મનુષ્યની પેઠે મુક્ત પુરુષને દુઃખી કરી શકતાં નથી કારણ કે પહેલાંના સર્વ કર્મો સારાં છે તથા વર્તમાનમાં તે કાંઈ કરતો નથી.

બ્રહ્મવિદિદમયમિદમેકવિંશતિરન્નાદન્નરસમયાત્પ્રાણો-
વ્યાનોઽપાન આકાશઃ પૃથિવી પુચ્છં ષડ્વિંશ-
તિઃ પ્રાણં યજુર્ઋક્ સામાદેશોઽથર્વાઙ્ગિરસઃ પુચ્છં દ્વાવિ-
ંશતિર્યતઃ શ્રદ્ધર્ત્તં સત્યયોગો મહોઽષ્ટાદશ વિજ્ઞાનં
પ્રિયં મોદઃ પ્રમોદ આનન્દો બ્રહ્મપુચ્છં દ્વાવિંશતિરસન્ને-
વાથાષ્ટાવિંશતિરસત્ ષોડશ ભીષાઽસ્માન્માનુષો મનુષ્ય
ગન્ધર્વાણાં દેવગન્ધર્વાણાં પિતૃણામ્ ચિરલોકલોકાનામા-
જ્ઞાનજાનાં કર્મદેવાનાં યે કર્મણા દેવાનામિન્દ્રસ્ય બૃહસ્પતેઃ

પ્રજાપતેર્બ્રહ્મણઃ સ યથ સહક્રામત્યેકપશ્ચાશ્ચયતઃ
કુતશ્ચનૈતમેકાદશ નવ ॥

સહ નાવતુ । સહ નૌ ધુનકુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।
તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ॥

ઓં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

બ્રહ્મવિદ્યા એવં વેદેત્યુપનિષત્

ઇતિ બ્રહ્મવેદવલ્લી ॥

આની આગળ (બ્રહ્મવિદિદમ્) ઇત્યાદિ પાઠ છે એ સધળું બ્રહ્માનન્દવલ્લીની સમાપ્તિમાં સધળા અનુવાકોની સૂચીરૂપ છે; તથા વાક્ય વગેરેની ગણના દર્શાવવામાં આવી છે કે જેથી કાંઈ વધ ઘટ ન થઈ શકે. (બ્રહ્મવિત્) થી આ વલ્લીના પ્રથમ અનુવાકનો આરંભ થાય છે અને તેમાં એકત્રીસ વાક્ય છે. (અન્નાત્) થી લઈ ખીન્ને અનુવાક આસે છે જેમાં છત્રીસ વાક્ય છે. (પ્રાણમ્) થી શરૂ ત્રીજા અનુવાકમાં યજુર્ઋક્સામદેશોથર્વાહિરસઃ પુચ્છમ્ વગેરે બાવીસ વાક્યો છે યતઃ થી શરૂ થતા ચોથા અનુવાકમાં શ્રદ્ધાર્તૃસત્યયો-ગોમહઃ વગેરે અસાદ વક્યો છે. વિજ્ઞાનમ્ થી શરૂ થતા પાંચમાં અનુવાકમાં આનન્દોબ્રહ્મ પુચ્છમ્ વગેરે બાવીસ વાક્યો છે. (અસન્નેવ) થી શરૂ થતા છઠા અનુવાકમાં અઠાત્રીસ વાક્યો છે. (અસદ્વા) થી શરૂ થતા સાતમા અનુવાકમાં સોળ વાક્ય છે; તથા મીષાઽસ્માદ્ થી શરૂ થતા ઉપર ગણવેલાં વાક્યવાળા અનુવાકમાં પચાસ વાક્યો છે; અને યતઃ થી શરૂ થતા કુતશ્ચનૈતમ્ વાક્યવાળા નવમાં અનુવાકમાં અગ્યાર વાક્યો છે. આવી ખરિગણના બતાવવાને માટેજ આ પૌઠ છે.

अथ भृगुवल्ली प्रारभ्यते ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमिति । तच्छब्दोवाच । यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-
मिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति । स तपोऽत-
प्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

भृगुः । वै । वारुणिः । वरुणम् । पितरम् । उपससार । अधीहि ।
भगवः । ब्रह्म । इति । तस्मै । एतत् । प्रोवाच । अन्नम् । प्राणम् ।
चक्षुः । श्रोत्रम् । मनः । वाचम् । इति । तम् । ह । उवाच । यतः ।
वा । इमानि । भूतानि । जायन्ते । येन । जातानि । जीवन्ति ।
यत् । प्रयन्ति । अभिसंविशन्ति । तत् । ब्रह्म । इति । सः । तपः ।
अतप्यत । सः । तपः । तप्त्वा ॥ १ ॥

भाषार्थः—(वारुणिः) वरुणो पुत्र (भृगुः,) भृगु नाम्नो
ऋषि (पितरम्) पितृणां पिता (वरुणम्) वरुणो (वै, उपस-
सार) पासं नक्षी विचारनी साधे गयो; (अहीन् वरुणो पुत्र

એવું વિશેષણ એટલા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે મનુ વગેરેના પુત્ર
 બીજા ભૃગુએને સમજવામાં આવે નહીં.) જદને (ઇતિ) એવું
 બોલ્યો કે (ભગવઃ) હે ભગવન્ (બ્રહ્મા) બ્રહ્મનું સ્મરણ અથવા જ્ઞાન
 (અર્ધીહિ) મને કરાવો. ત્યારે (અન્નમ્, પ્રાણમ્, ચક્ષુઃ, શ્રોત્રમ્,
 મનઃ, વાચમ્) અન્ન, પ્રાણ, આંખ, કાન, મન, અને વાણિ (ઇતિ)
 એટલાં (एतत्) એ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ (तस्मै) ભૃગુને વરુણન્
 પિતા એ (प्रोवाच) કહ્યું. (तम्) ભૃગુને (ह, उवाच) પાછાં
 સમજાય તેવાં બ્રહ્મનાં લક્ષણ કહ્યાં કે જે અન્ન વગેરેમાં પણ સામાન્ય
 પ્રકારે ધરી શકે છે. (वै=એ નકીપણુ અતાવવા હમેશાં વાપરવામાં
 આવે છે). (वा) ઐર (यतः) જે કારણરૂપમાંથી (इमानि) આ સર્વ
 પ્રત્યક્ષ નજરે પડતાં (भूतानि) પ્રાણિઓ (जायन्ते) ઉત્પન્ન થાય
 છે. (येन) સાધકરૂપ, સર્વના આધાર અથવા સર્વનું પોષણ કરનારની
 સહાયતાથી (जातानि) ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણિઓ (जीवन्ति) જીવી
 રહે છે. (यत्) જેમાં (प्रयन्ति) પ્રવેશ થાય ત્યારે લીન થાય છે
 અથવા (अभिविशन्ति) જેમાં સર્વ પ્રવેશ કરી રહે છે. જેના
 ભયથી આ સર્વનાં પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય થાય છે
 (तत्) તેજ બ્રહ્મ છે. (तत्) તેને (विजिज्ञासस्व) જાણો (इति)
 એ પ્રમાણે કહ્યું; તે સાંભળી (सः) તે ભૃગુએ (तपः) બ્રહ્મને
 જાણવાને માટે તત્કાળ કરવા યોગ્ય (अतप्यत) તપરૂપી ઉદ્યોગ
 કર્યો. (सः) તે ભૃગુએ (तपः) તપ કરીને અન્નને બ્રહ્મ જાણ્યું એ
 પ્રકારનો આગળના વાક્ય સાથે સંબંધ છે.

સાવાર્થ:—આ વલ્લીના આરંભમાં બ્રહ્મને જાણવા માટે પોતાના
 પિતાને પ્રશ્ન કર્યો કે મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જેને જાણવાથી

જીવ દુઃખમાંથી છુટી જાય છે ને મુક્તિ પામે છે તે બ્રહ્મ શું વસ્તુ છે. આત્મ પુછ્યાપરથી વરુણે પોતાના પુત્રને ક્રમવાર બ્રહ્મ સમજાવવા માટે સાધનો સહિત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો; અગર જો અન્ન વગેરે વસ્તુ બ્રહ્મ નથી તોપણ અન્નાદિ અર્થાત્ શરીર વગેરેએ કરીને બ્રહ્મને જાણી શકાય છે એ કારણથી શિષ્યની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે પહેલાં અન્ન વગેરે બ્રહ્મ છે એમ બતાવ્યું; તથા આ પહેલાં અનુવાકમાં બ્રહ્મનાં જે લક્ષણ કહ્યાં તે સાપેક્ષ તથા સામાન્ય હોવાથી અન્ન વગેરેમાં પણ ધટી શકે છે; એટલાજ માટે આગળ ગયલા અનુવાકમાં પહેલાં પહેલાં સાપેક્ષ અન્ન વગેરે વસ્તુને બ્રહ્મ ન બતાવતાં નિરપેક્ષ નિત્ય તથા નિરામયને બ્રહ્મ બતાવ્યો છે. એજ પ્રકારે સારો બોધ થઇ શકે છે તેજ કારણથી ક્રમે ક્રમે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ સાક્ષાત્ નહીં. શિષ્યની બુદ્ધિપર બોળે નાંખીને સમજાવવું તથા તેની પાસે કહેડાવવું સ્થૂલ વસ્તુઓનો તેમજ ક્રમથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મનો ધીરે ધીરે ખ્યાલ અણાવવો પણ સઘળું સાથે નહીં એવો આશય છે.

અન્નં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । અન્નાદ્યેવ સ્વલ્પમાનિ
 • ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ જીવન્તિ । અન્નં પ્ર-
 યન્ત્યાભિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતર-
 મુપસસાર । અધીહિ ભગવો બ્રહ્મેતિ । તઃપ્રહોવાચ ।
 તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો બ્રહ્મેતિ । સ તપોસ્ત-
 પ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥ ૨ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

અન્નમ્ । બ્રહ્મ । ઇતિ । વ્યજાનાત્ । અન્નાત્ । હિ । એવ । સ્વલુ ।
 ઇમાનિ । મૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન । જાતાનિ । જીવન્તિ । અન્નમ્ ।
 પ્રયન્તિ । અભિસંવિશન્તિ । ઇતિ । તત્ । વિજ્ઞાય । પુનઃ । એવ ।
 વરુણમ્ । પિતરમ્ । ઉપસસાર । અધીહિ । મગવઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ ।
 તમ્ । હ । ઉવાચ । તપસા । બ્રહ્મ । વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપઃ । બ્રહ્મ ।
 ઇતિ । સઃ । તપઃ । અંતપ્યત । સઃ । તપઃ । તપ્ત્વા ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—આગળ કહી ગયા પ્રમાણે (તપઃ) બૃગુએ બ્રહ્મજ્ઞા-
 નને માટે તપશ્સી સાધન અથવા ઉપાયનું (તપ્ત્વા) સેવન કરી
 (અન્નમ્) અન્ન (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે (ઇતિ) એમ (વ્યજાનાત્)
 જાણ્યું. (સ્વલુ) ખરેખર (અન્નાત્, હિ=જ) અન્નથીજ (ઇમાનિ)
 આ (મૂતાનિ) સર્વ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાય છે (જાતાનિ) ઉત્પન્ન
 થયેલાં પ્રાણિયોનાં શરીર (અન્નેન) અન્નથીજ જીવે છે; જો ભોજનને
 માટે અન્ન ન મળે તો કોઈ જીવતું રહેતું નથી. (અન્નમ્) અન્ન
 એટલે પૃથિવી વગેરેમાં પ્રતિદિન મરી ગયા આદ્ય સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર
 (પ્રયન્તિ, અભિસંવિશન્તિ) ભીન થઈ જાય છે (ઇતિ) એમ જાણ્યું
 (તત્) આવાં લક્ષણવાળાં અન્નનેજ બ્રહ્મ (વિજ્ઞાય) જાણીને પણ
 મનમાં સંદેહ લાગ્યા માંડ્યો તેથી (પિતરમ્) પોતાના પિતા (વરુ-
 ણમ્) વરુણની પાસે (પુનઃ, એવ) પાછો (ઉપસસાર) ગયો અને
 (મગવઃ) હે ભગવન ! (બ્રહ્મ) બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું (અધીહિ) જ્ઞાન
 મને કરાવો (ઇતિ) એમ બૃગુ બોલ્યો. (તમ્) તેને (હ, ઉવાચ)
 વરુણપિતાએ ફરીથી કહ્યું કે (બ્રહ્મ) બ્રહ્મને (વિજિજ્ઞાસસ્વ) જ્ઞાન
 રૂપ વિશેષ સાધનથી જાણો, કરજી કે (તપઃ) તપ એજ (બ્રહ્મ)

જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે (સ્તઃ, તપઃ અતપ્યત) તે બૃગુએ ફરીથી બ્રહ્મ-જ્ઞાન-સંબંધી સાધનનું સેવન કર્યું.

ભાવાર્થ:—અત્ર એટલે ખાવા લાયક કોઈ વસ્તુને ખાવાથીજ વીર્ય બને છે તથા વીર્યરૂપી ઉપાદાન કારણથી મનુષ્યોનાં શરીર બને છે. તે કારણથી અત્રજ પ્રાણિયોનાં શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ છે એવું માની તેનું મહત્વ કહ્યું છે તથા અત્ર એક મોટું હોવાથી અત્રને બ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યું છે. જ્યારે અત્ર પણ એક કાર્ય રૂપ વસ્તુ છે તો તેનું પણ કાંઈ ઉપાદાન થયું જેનું ઉપાદાન કોઈ ન હોય તેજ બ્રહ્મ હોવો જોઈએ. ઈત્યાદિ પ્રકારે સાપેક્ષ અત્રરૂપ કારણને બ્રહ્મ સમજવામાં શંકા રહેવાથી પાછો પોતાના પિતાને પુછવા ગયો કે બ્રહ્મ કોણ છે ! તે પિતાએ પાછું બ્રહ્મ સંબંધી સાધનોનું અનુશાન કરવાને માટે આજ્ઞા કરી કારણ કે સાધન વડેજ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૨ ॥

પ્રાણો ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्र-
यन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितर-
मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तथोवाच ।
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपो त-
प्यत । स तपस्तप्त्वा ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

પ્રાણઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ । વ્યજાનાત્ । પ્રાણાત્ । હિ । એવ । સ્વલુ ।
 ઇમાનિ । ભૂતાનિ । જાયન્તે । પ્રાગેન । જાતાનિ । જીવન્તિ । પ્રાણં ।
 પ્રયન્તિ । અભિસંવિશન્તિ । ઇતિ । તદ્ । વિજ્ઞાય । પુનઃ । એવ ।
 વરુણમ્ । પિતરમ્ । ઉપસસાર । અગ્રીહિ । ભગવઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ ।
 તમ્ । ઉવાચ । તપસા । બ્રહ્મ । વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપઃ । બ્રહ્મ । સઃ ।
 તપઃ । અતપ્યત । સઃ । તપઃ । તપ્ત્વા ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થઃ—હાર પછી ભૂગુએ (પ્રાણઃ) પ્રાણુ (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ
 છે (ઇતિ) એમ વ્યજાનાત્ બ્રહ્મનું કારણ કે (પ્રાણાત્) પ્રાણુથી
 (હિ, એવ) જ (સ્વલુ) ખરેખર (ઇમાનિ) આ સર્વ (ભૂતાનિ)
 પ્રાણુઓ (જાયન્તે) ઉત્પન્ન થતાં જોઈએ છે અનેના કરતાં મનુષ્ય વગેરેનાં
 શરીરનું સૂક્ષ્મ તથા મુખ્ય કારણુ પ્રાણુજ છે પ્રાણુવાયુવિના કોઈ જીવની
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થઈ શકતો નથી; અર્થાત્ પ્રાણુ ન હોય તો
 મરે પણ કોણ ? પ્રાણુનું નીકળી જવું એજ મરણુ છે. મરતી વખતે
 યમ નામના પ્રાણુ વાયુમાંજ જીવાત્મા જાય છે (પ્રાણેન, જાતાનિ
 જીવન્તિ) ઉત્પન્ન થઈને પણ પ્રાણુ હોય તો જીવે. (પ્રાણમ્ પ્ર-
 યન્તિ, અભિસંવિશન્તિ, ઇતિ) પ્રાણુમાં લીન થઈ જાય છે અર્થાત્
 વાયુમાંજ શરીર છોડી દઈ જીવાત્મા જાય છે. (તત્, વિજ્ઞાય) એવા
 પ્રકારના પ્રાણુને બ્રહ્મ બ્રહ્મી કરીને પણ પ્રાણુ પરાધીન હોવાથી પ્રાણુ
 બ્રહ્મ છે તેમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે (પુનઃ, એવ) પાછો (વરુણમ્,)
 (પિતરમ્) પોતાના પિતા વરુણની (ઉપસસાર) પાસે ગયો.
 અને બોલ્યો કે (અગ્રીહિ, ભગવો, બ્રહ્મેતિ) હે ભગવન આપ
 બ્રહ્મને જાણો અને પણ ઓળખાવો. (તમ્) તેને (હ, ઉવાચ

પિતાએ કહ્યું કે (તપસા) તપથી (બ્રહ્મ) બ્રહ્મને (વિજિજ્ઞાસ-
સ્વ) ઓળખો, કારણ કે (તપઃ) જ્ઞાનસ્વરૂપજ (બ્રહ્મ ઇતિ) બ્રહ્મ
છે એમ કહ્યું. (સઃ, તપઃ, અતપ્યત) ત્યારે ભૂગુએ પાછો તપ કર્યો.
(સઃ, તપઃ, તપ્ત્વા) તેણે તપ કરીને મન બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યું,
જેનો સંબંધ એથા અનુવાક જોડે શરૂ થાય છે.

ભાવાર્થ:—અગર જો શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં પ્રાણ પણ
એક કારણ છે તોપણ એ પ્રાણ કોઈ બીજાનું કારણ છે તથા જીવા-
ત્માના પણ અંકુશમાં રહે છે. પ્રાણાયામમાં પ્રાણ આત્માનેજ વશ છે
તો આવો પ્રાણ બ્રહ્મ હોઈ શકે કેમ એવી શંકા થઈ ગઈ તો બ્રહ્મ
કોણ છે ? એમ બ્રહ્મ જાણવાની ઇચ્છા પુરી ન થઈ તેથી વારંવાર
પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યા છે, કે જેથી બ્રહ્મનો ઠીક ઠીક બોધ થાય.

મનો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । મનસો હ્યેવં સ્વલ્લિમાનિ ભૂ-
તાનિ જાયન્તે । મનસા જાતાનિ જીવન્તિ । મનઃ પ્રય-
ન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણં પિતરમુપ-
સસાર । અધીહિ ભગવો બ્રહ્મેતિ । તઠહોવાચ । તપસા
બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો બ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત ।
સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

• મનઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ । વ્યજાનાત્ । મનસઃ । હિ । એવ । સ્વલ્લુ ।
જ્ઞાનિ । ભૂતાનિ । જાયન્તે । મનસા । જાતાનિ । જી-

વન્તિ । મનઃ । પ્રયન્તિ । અભિસંવિશન્તિ । તત્ । વિજ્ઞાય । પુનઃ ।
 એવ । વરુણમ્ । ઉપસસાર । અધીહિ । મગવઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ । તમ્ ।
 હ । ઉવાચ । તપસા । બ્રહ્મ । વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ ।
 સઃ । તપઃ । અતપ્યત । સઃ । તપઃ । તપ્ત્વા ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—તપ કરીને ભૃગુઋષિએ (મનઃ) મન (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ
 છે (ઇતિ) એમ (વ્યજાનાત્) જાણ્યું. (મનસઃ, હિ, એવ) મન-
 થીજ (ચલુ) ખરેખર (હિમાનિ) આ સર્વ (ભૂતાનિ) પ્રાણિયો
 (જાવન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે. (મનસા) મનથી (જાતાનિ) ઉત્પન્ન
 થએલાં પ્રાણિયો (જીવન્તિ) જીવે છે. (મનઃ) મનમાં (પ્રયન્તિ,
 અભિસંવિશન્તિ, ઇતિ) મનમાં લીન થાય છે અર્થાત્ મન એટલે કે જે
 ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા છે તેમાં રહેવાવાળા અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપાદિ
 મનની વૃત્તિઓ પણ જીવોના શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થવામાં
 કારણ છે અર્થાત્ વાસના રૂપ વૃત્તિજ અનેક જન્મ મરણાદિ કરાવે છે;
 એ કારણથી મનને કારણ માન્યું છે જેના હોવાપરથી જે થાય છે તેમજ
 ન હોવાથી જે નથી થતું તેનું તે કારણ છે આગલા અનુવાકમાં કહેલ
 પ્રાણ તથા મન હોવાથીજ શરીરની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લય થાય છે
 એવું માનીને મન કારણ છે જે કારણ રૂપી મનને ભૃગુઋષિ પ્રથમ બ્રહ્મ
 સમજ્યા હતા.

ભાષાર્થ:—મનની વૃત્તિઓનો નિરોધ ન થવાથી જન્મ મરણાદિ
 કલેશ ચાલુ રહે છે તેથીજ એ વૃત્તિઓને શરીરની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા
 લયના હેતુ કહેવામાં આવી છે, પરંતુ મનને બ્રહ્મ જાણ્યાથી ભૃગુઋ-

પિને સંતોષ થયો નહીં તેથી પોતાની જાણસા શાંત કરવા પોતાના પિતા પાસે જઈને પૂછે છે. શિષ્યને ક્રમક્રમે પોતાની વિચારશક્તિ કસવાનો પ્રસંગ મળે છે તેથીજ આ યુક્તિ ચાલુ છે.

વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । વિજ્ઞાનાદ્ધ્યેવ । સ્વલ્પિમાનિ
ભૂતાનિ જાયન્તે । વિજ્ઞાનેન જાતાનિ જીવન્તિ । વિજ્ઞાનં
પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વરુણપિતર-
મુપસસાર । અધીહિ ભગવો બ્રહ્મેતિ । તથોવાચ ।
તપસા । બ્રહ્મ । વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપોબ્રહ્મેતિ । સ તપોઽ-
તપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાદ્ધ્યેવ સ્વલ્પિ-
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ ।
આનન્દં પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । સૈષા માર્ગવી વારુણી
વિદ્યા । પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા । ય એવં વેદ પ્રતિતિ-
ષ્ઠિતિ અન્નવાનન્નાદો ભવતિ । મહાન્ ભવતિ પ્રજયા પ-
શુભિર્બ્રહ્મવર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

• વિજ્ઞાનમ્ । બ્રહ્મ । ઇતિ । વ્યજાનાત્ । વિજ્ઞાનાત્ । અહિ । એવ ।
સ્વલ્પ । ઇમાનિ । ભૂતાનિ । જાયન્તે । વિજ્ઞાનેન । જાતાનિ । જીવન્તિ ।

વિજ્ઞાનમ્ । પ્રયન્તિ । અભિસંવિશન્તિ । ઇતિ । તત્ । વિજ્ઞાય ।
 પુનઃ । એવ । વરુણમ્ । પિતરમ્ । ઉપસસાર । અધીહિ । મગવઃ ।
 બ્રહ્મ । ઇતિ । તમ્ । હ । ઉવાચ । તપસા । બ્રહ્મ । વિજિજ્ઞાસસ્વ ।
 તપઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ । સઃ । તપઃ । અતપ્યત । સઃ । તપઃ ।
 તપ્ત્વા ॥ ૧ ॥

આનન્દઃ । બ્રહ્મ । ઇતિ । વ્યજાનાત્ । આનન્દાત્ । હિ । એવ ।
 સ્વલુ । ઇમાનિ । ભૂતાનિ । જાયન્તે । આનન્દેન । જાતાનિ । જીવન્તિ ।
 આનન્દમ્ । પ્રયન્તિ । અભિસંવિશન્તિ । ઇતિ । સા । એષા । માર્ગવી ।
 વારુણી । વિદ્યા । પરમે । વ્યોમન્ । પ્રતિષ્ઠિતા । યઃ । એવમ્ ।
 વેદ । પ્રતિષ્ઠિતિ । અન્નવાન્ । અન્નાદઃ । ભવતિ । મહાન્ । મ-
 વતિ । પ્રજયા । પશુભિઃ । બ્રહ્મવર્ચસેન । મહાન્ । કીર્ત્યા ॥૬॥

ભાષાર્થઃ—તપ કરીને (વિજ્ઞાનમ્) વિજ્ઞાન એટલે નિશ્ચિત
 નક્કી જ્ઞાન (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે (ઇતિ) એમ (વ્યજાનાત્) જાણ્યું,
 કારણ કે મનના કરતાં વિજ્ઞાન સૂક્ષ્મજ તથા પ્રધાન છે. (વિજ્ઞાનાત્)
 વિજ્ઞાનથી (હિ, એવ, સ્વલુ) જ (ઇમાનિ) આ સર્વ (ભૂતાનિ)
 પ્રાણિયો (જાયન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે. (વિજ્ઞાનેન) વિજ્ઞાનથી
 (જાતાનિ) ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણિયો (જીવન્તિ) જીવે છે. (વિ-
 જ્ઞાનમ્, પ્રયન્તિ, અભિસંવિશન્તિ, ઇતિ) વિજ્ઞાનમાં સર્વ લીન થઇ
 જાય છે એ કારણથી વિજ્ઞાનજ બ્રહ્મ છે. પ્રયોજન એ છે કે ધક્ષણુ-
 પૂર્વક અર્થાત્ ઠીક ઠીક વિચારથી અનુસન્ધાન કરીનેજ સંસાર બનાવ-

વામાં આવે છે. એથી સિદ્ધ છે કે વિજ્ઞાન વગર કોઈની ઉત્પત્તિ અ-
થવા સ્થિતિ હોવાનો સંભવ નથી, એવું માનીને વિજ્ઞાનને આદિકારણ
રૂપી બ્રહ્મ ઠરાવ્યું છે. (તત્, વિજ્ઞાય) એ વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ જાણીને
(પુનઃ, એવ) પાછો (વરુણમ્, પિતરમ્) પોતાના પિતા વરુણની
(ઉપસસાર) પાસે ગયો અને (ભગવઃ) હે ભગવત્ (અધીહિ
બ્રહ્મ) આપ બ્રહ્મને ઓળખો છો અને મને પણ બ્રહ્મને ઓળખાવો
(ઇતિ) એમ બોલ્યો, (તમ્) તારે તે બ્રહ્મને વરુણે (હ, ઉવાચ)
કહ્યું, (તપસા) તપથી (બ્રહ્મ) બ્રહ્મને (વિજિજ્ઞાસસ્વ) ઓળખ
(તપઃ) તપજ (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે (ઇતિ) એમ કહ્યું. (સઃ) તે
બ્રહ્મણે (તપઃ, અતપ્યત) પાછો તપ કર્યો અને (તપઃ) તપ
(તપ્ત્વા) કરીને (આનન્દઃ) આનન્દ (બ્રહ્મ) છે (ઇતિ) એમ
(વ્યજ્ઞાનાત્) જાણ્યું કારણ કે (આનન્દાત્) આનન્દથી (હિ,
એવ, સત્ત્વ) ખરેખર (ઇમાનિ, ભૂતાનિ) આ સર્વ પ્રાણિયો (જા-
યન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે. (આનન્દેન, જાતાનિ, જીવન્તિ) આ-
નન્દથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણિયો જીવે છે. (આનન્દમ્, પ્રયન્તિ, અમિ-
વિશન્તિ, ઇતિ) આનન્દમાં એ સર્વ લીન થઈ જાય છે. આનન્દ
સ્વરૂપ એક બ્રહ્મ છે તથા એજ સર્વની અન્તિમ (આખર) સીમા
છે. પરમાત્માને જે પ્રાપ્ત થયો હોય તેને કોઈ બીજા આનન્દની અ-
પેક્ષા રહેતી નથી, કારણ બીજાં સર્વ ક્ષણ બ્રહ્માનન્દના એક હિસ્સામાં
મનાય છે. પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય થવામાં આનન્દ સ્વરૂપ
બ્રહ્મજ મુખ્ય કારણ છે. (સા) આગળ કહેલી (ણ્ણા) એ (મા-
ર્ગવી) બ્રહ્મણે કહેલી તથા (વારુણી) વરુણે અનુભવેલી અથવા પુ-
સ્તકના આકારમાં બનાવી પ્રકટ કરેલી વિદ્યા (પરમે) સર્વોત્તમ

(વ્યોમન) શુદ્ધ હૃદય રૂપ આકાશ જે ચેતન આત્માથી વ્યાપ્ત છે તેમાં (પ્રતિષ્ઠતા) રહેલી છે. એટલામાટે આત્માને જ્ઞાનનો આધાર કહેવામાં અથવા માનવામાં આવે છે. (યઃ) જે ખીજે કોઈ મનુષ્યપણુ વારંવાર (एवम्) એ પ્રમાણે સેવન કરેલા તપનાજ સાધનથી આગળ કહેલા ક્રમાનુસાર આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મને ઓળખી લે અથવા તેનો અનુભવ ઠીક ઠીક કરી લે છે તે મનુષ્ય (પ્રતિતિષ્ઠતિ) આનન્દમાં નિમગ્ન થાય છે એ પરોક્ષ રૂઢ કહ્યું છે. (અન્નવાન્, અન્નાદઃ, ભવતિ) અન્નની પ્રશંસા આગળ લખી ચૂકયા છીએ તેનાં રૂઢ કહી એ છીએ, કે જે કોઈ અન્નને મોટું ઉપકારી તથા પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનું કારણ માને છે તે અન્નવાન્ બહુ અન્નનો સંગ્રહ રાખવાવાળો પથ્ય પૂર્વક ખાવાવાળો હોવાથી અન્નનું ભોજન કરવાને શક્તિવાન થાય છે; (મહાન્, ભવતિ) તેનું શરીર મોટું તથા બલિષ્ઠ થાય છે; તે સારી રીતે અન્નનું ભોજન કરી તથા પાચન કરી શકે છે. (પ્રંજયા) પુત્રાદિ પ્રભ, (પશુભિઃ) ગાય, ઘોડા વગેરે પશુ તથા (બ્રહ્મવર્ચસેન) વિદ્યા વિજ્ઞાન સંબંધી તેજથી વધે છે તથા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. તથા (મહાન્, કોત્યૌ) કીર્તિ વધતી જવાથી પણ પૂજ્ય અથવા સત્કારને પાત્ર થાય છે અર્થાત્ પુત્ર વગેરે પણ પ્રશંસા થવાથી તેની પ્રતિષ્ઠાના હેતુ થાય છે.

ભાવાર્થ:—વિજ્ઞાન એક ગુણ છે તે ચેતન આત્મા નામના દ્રવ્યમાં આશ્રિત રહેલ હોવાથી કર્તા પણ થઇ જાય છે તોપણ તેમાં કાર્ય થવાનો સંભવ છે અર્થાત્ વિજ્ઞાનનો ગુણ હોવાથી તે પરાધીન છે એ સ્પષ્ટ છે. તથા બ્રહ્મ કર્તા હોવાથી સર્વથા સ્વાધીન છે તેથી વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ ન માની આગળ બ્રહ્મ ઓળખવાની ઈચ્છા સતેજ થાય છે.

વળી આનન્દનો અનુભવ થયા બાદ સર્વની સ્થિતિ દેખાય છે. જગતમાં પણ આનન્દના કરતાં બીજું કંઈ વધારે નથી. આનન્દ મેળવવાને માટે સર્વ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જ્યારે આનન્દનો એક લેશ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે સુખી થઈને માણસ ચંચળતા છોડી જરા ઠરે છે, વિશેષ આનન્દનો. સર્વોપરી અત્યંત લાભ તો બ્રહ્માંજ મળવાનો સંભવ છે; કારણ કે એજ એક સર્વોપરી આનન્દ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ભૂગુણે આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મને ઓળખી લીધો ત્યારે તેની છાયા સાંતાં થઈ ગઈ. બીજું જે કોઈ એ પ્રમાણે કરશે તે પણ આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

अन्नं न निन्द्यात् । तद्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीर-
मन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रति-
ष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवान्नादोः भवति । महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

અન્નમ્ । ન । નિન્દ્યાત્ । તત્ । વ્રતમ્ । પ્રાણઃ । વૈ । અન્નમ્ ।
શરીરમ્ । અન્નાદમ્ । પ્રાણે । શરીરમ્ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । શરીરે । પ્રાણઃ ।
પ્રતિષ્ઠિતઃ । તત્ । એતત્ । અન્નમ્ । અન્ને । પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સઃ । યઃ ।
એતત્ । અન્નમ્ । અન્ને । પ્રતિષ્ઠિતમ્ । વેદ । પ્રતિતિષ્ઠતિ । અન્નવાન્

। અન્નાદઃ । ભવતિ । મહાન્ । ભવતિ । પ્રજયા । પશુભિઃ । બ્રહ્મ-
વર્ત્તસેન । મહાન્ । કીર્ત્યા ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થઃ—પૂર્વે કહેલ અન્નનું મહત્વ હવે વ્યતિરેકથી દેખાડે છે
(અન્નમ્) અન્નની (ન, નિન્દ્યાત્) નિન્દા કરવી નહીં એ વિધિ-
વાક્ય છે હવે પછી એ સર્વનો અર્થવાદ બતાવવામાં આવ્યો છે. (તત્ ;
એવો (વ્રતમ્) નિયમજ કરી લો કે હું અન્નની નિન્દા કરીશ નહીં
ભોજન કરનારની શક્તિમાં પ્રાણુ પ્રધાન હોવાથી પ્રાણુ ચરાચર અન્નનો
ભોક્તા છે એટલા માટે (પ્રાણઃ, વૈ) પ્રાણુજ અન્ન કહેવાય છે.
(શરીરમ્, અન્નાદમ્) આધેલું અન્ન શરીરમાં ડરે છે અથવા શ-
રીરરૂપ બને છે એટલા માટે શરીરને અન્નાદ કહ્યું છે તેમજ કોઈના
શરીરને કોઈ સિંહાદિ ખાઈ જાય છે ત્યારે શરીર પણ સિંહને અન્ન
થાય છે, તેથીજ પૂર્વે લખી ચૂક્યા છીએ કે ખાવામાં આવતું અન્ન
તથા ખાવાવાળાને “ અન્ન ” કહેવામાં આવે છે. (પ્રાણે) જ્યાંસુધી
પ્રાણુ રહે ત્યાંસુધી (શરીરમ્) શરીર (પ્રતિષ્ઠિતમ્) રહી શકે છે.
(શરીરે) તથા શરીર (પ્રાણઃ) પ્રાણુનો (પ્રતિષ્ઠિતઃ) આધાર
છે. (તત્, ઇતત્) આગળ કહેલ પ્રકારે (અન્નમ્) અન્ન (અન્ને)
અન્નમાં (પ્રતિષ્ઠિતમ્) ઠરી રહેલ છે; અર્થાત્ શરીર તથા પ્રાણુ એ
બંનેમાં આધાર અને આધેયનો ભાવ છે, એક બીજાનો આશ્રય છે
તથા એ બંનેજ મનુષ્યના આત્માને સુખ દુઃખ પહોંચાડવાવાળાં છે.
(સઃ, યઃ) જે પુરુષ (ઇતત્ અન્નમ્, અન્ને, પ્રતિષ્ઠિતમ્,) એ
અન્નની અન્નના આશ્રયથી ઠીક ઠીક સ્થિતિ રહી શકે છે એવું (વેદ)
સારી રીતે જાણે છે તે (પ્રતિષ્ઠિતિ) ઠરી શકે છે અર્થાત્ લાંબો
સમય સુધી પોતા પોતાના પ્રાણુ તથા શરીર ને સંસારમાં રાખી શકે

છે. (અન્નવાન,) અન્નનો સંચય કરવાવાળો તથા પથ્ય પૂર્વક ખાવા-
વાળો અન્નવાન (અન્નાદઃ) ભોજન કરવાની શક્તિ યુક્ત (ભવતિ)
થાય છે; વળી (પ્રજયા) પુત્રાદિ સંતાન, (પશુભિઃ) ગાય આદિ
પશુ તથા (બ્રહ્મવર્ચસેન) વિદ્યા વિજ્ઞાન સંબંધી તેજથી મહાન્
અથવા પ્રતિષ્ઠિત મનાતો જાય છે તથા (મહાન્, કીર્ત્યા) કીર્તિથી
પણ મહા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થઃ—અન્નની નિન્દા બીજકુશ કરવી નહીં એવા નિયમનું
મનુષ્યે સદા સેવન કરવું જોઈએ કારણ કે અન્નજ પ્રાણ તથા શરીરની
રક્ષાનો હેતુ છે. અન્નવિના પ્રાણ તથા દેહનો નાશજ થતો જેવામાં
આવે છે તથા પ્રાણ ઔર શરીરના રહેવા પરજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એટલા માટે પરંપરાથી મહાન્ કાર્યનું
સાધક હોવાથી દોષએ કદાપિ અન્નની નિન્દા કરવી જોઈએ નહીં.
વિશેષ અન્ન એ તત્ત્વને જે યથાર્થરૂપે જાણી લે છે તે સદૈવ અન્નના
દાન કે સંચયનું યુક્તિથી સેવન તથા પથ્યથી ભોજન કરે છે; તેથી જ-
નવાન તથા પુત્રાદિ ઐશ્વર્યાદિ સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરી એવો મનુષ્ય
સુખભાગી થાય છે.

अन्नं न परिचक्षीत । तद्ब्रतम् । आपो वा अन्नम् ।
ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योति-
ष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो
• भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महा-

न कीर्त्या ॥ ८ ॥ अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी
 वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः । प्रति-
 ष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठी-
 तम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्न-
 वानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मव-
 र्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

इत्यष्टमनवमानुवाकौ ॥

अन्नम् । न । परिचक्षीत । तत् । व्रतम् । आपः । वै । अन्नम् ।
 ज्योतिः । अन्नादम् । अप्सु । ज्योतिः । प्रतिष्ठितम् । ज्योतिषि ।
 आपः । प्रतिष्ठिताः । तत् । एतत् । अन्नम् । अन्ने । प्रतिष्ठितम् ।
 सः । यः । एतत् । अन्नम् । अन्ने । प्रतिष्ठितम् । वेद । प्रतिति-
 ष्ठति । अन्नवान् । अन्नादः । भवति । महान् । भवति । प्रजया ।
 पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेन । महान् । कीर्त्या ॥ ८ ॥ अन्नम् । बहु । कुर्वीत ।
 तत् । व्रतम् । पृथिवी । वै । अन्नम् । आकाशः । अन्नादः । पृथिव्याम् ।
 आकाशः । प्रतिष्ठितः । आकाशे । पृथिवी । प्रतिष्ठिता । तत् ।
 एतत् । अन्नम् । अन्ने । प्रतिष्ठितम् । सः । यः । एतत् ।
 अन्नम् । अन्ने । प्रतिष्ठितम् । वेद । प्रतितिष्ठति । अन्नवान् ।
 अन्नादः । भवति । महान् । भवति । प्रजया । पशुभिः । ब्रह्म-
 वर्चसेन । महान् । कीर्त्या ॥ ९ ॥

- ભાષાર્થ:— (અન્નમ્) અન્નનો (ન પરિચક્ષીત) નિષેધ અથવા ખંડન ન કરવું એવું વિધિવાક્ય છે. પછી એનો અન્નવાદ કહ્યો છે. (તત્) એ (વ્રતમ્) નિયમ કરી લેવો કે હું અન્નનો નિષેધ ન કરું ખંડન ઘણી જાતનાં છે; જેવું કે અન્ન હોવા છતાં કહેવું કે અન્ન નથી ઇલાદિ. (આપઃ વૈ) મુખ્યત્વે કરીને ભોજ્ય શક્તિની અંતર્ગત હોવાથી પાણીજ (અન્નમ્) અન્ન છે; અર્થાત્ પાણી પ્રાણ રક્ષાનો હેતુ છે (જ્યોતિઃ) પ્રાણનો સહકારી હોવાથી સૂર્ય વગેરે જ્યોતિ અન્નનો ભક્ષક (અન્નાદમ્) ભોક્તૃ શક્તિની અન્તર્ગત છે. (અન્સુ)
- ભોજ્યમાં (જ્યોતિઃ) ભોક્તા (પ્રતિષ્ઠિતમ્) રહેલો છે, (જ્યોતિષિ) તથા જ્યોતિર્ષી ભોક્તામાં (આપઃ) પાણીર્ષી ભોજ્ય (પ્રતિષ્ઠિતાઃ) આશ્રય કરી રહેલ છે; એ પ્રમાણે એ બંને ભોજ્ય ને ભોક્તા એક ખીજના આશ્રયથી સ્થિત છે. તેમજ પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે બંને અન્ન છે (વત્, ઇતત્, અન્નમ્) આ પ્રમાણે અન્ન જે ભોજ્ય કે ભોક્તા છે તે અન્ન (અન્ને) અન્ન જે ભોક્તા કે ભોજ્ય છે તે અન્નમાં એક ખીજના આશ્રયથી (પ્રતિષ્ઠિતમ્) સ્થિત છે. (યઃ) જે કોઈ (ઇતત્, અન્નમ્, અન્ને,) ભોજ્ય ભોક્તારૂપ અન્નને અન્નના આશ્રયવડે (પ્રતિષ્ઠિતમ્) રહેલું છે એવું (વેદ) જાણે છે અથવા દેખે છે (સઃ) તે પુરુષ (પ્રતિષ્ઠિતિ) પ્રતિષ્ઠિત અથવા ભારે સ્થાયી છે. (અન્નવાન્) અન્નને રાખવાવાળો (અન્નાદઃ) અન્ન ખાવાની શક્તિ વાળો (ભવતિ) થાય છે, તથા (પ્રજયા) પુત્રાદિ સન્તાન (પ-શુભિઃ) ગાય વગેરે પશુથી (બ્રહ્મવર્ચસેન) ને વિદ્યાસંખ્યાંથી તેજથી (મહાન્) મોટો પ્રકાશિત (ભવતિ) થાય છે તથા (મહાન્) (કીર્ત્યા) તેની કીર્તિપણુ અધિક થાય છે. (અન્નમ્) અન્નનો

(બહુ) બહુ (કુર્વીત) સંચય કરવો એવી આશા છે; (તત્, વતમ્) એવો નિયમ રાખવો જાણ્યો. (પૃથિવી) મુખ્યત્વે કરીને ભોજ્યની અંતર્ગત હોવાથી પૃથિવી (વૈ) જ (અન્નમ્) અન્ન છે. કારણ કે જગતમાં પૃથિવીથીજ બનેલા ખાવાના પદાર્થો મળે છે. (આકાશઃ) વિશેષ અથવા ઘણો ખરો તેજની સાથે સંબંધ હોવાથી આકાશ (અન્નાદઃ) ખાવાની શક્તિમાં મુખ્ય છે, સંસારમાં જે જે વસ્તુ વિશેષ તેજના ગુણવાળી છે તેજ ભોક્તા અથવા સહાયકારી જાણે (પૃથિવ્યામ્) પૃથિવીમાં (આકાશઃ) આકાશ (પ્રતિષ્ઠિતઃ) સ્થિત છે (આકાશે) તથા આકાશમાં (પૃથિવી) પૃથિવી (પ્રતિષ્ઠતા) સ્થિત છે અર્થાત્ એ બંને ભોજ્ય ભોક્તા એક બીજાના આધાર રહેલાં છે. (તત્, વતમ્, અન્નમ્) તેથી એ પ્રકારનાં એ આકાશ અને પૃથિવી ભોજ્ય ને ભોક્તા હોવાથી અન્ન છે માટે (અન્ને) પરસ્પરના આધારરૂપી અન્નમાં (પ્રતિષ્ઠિતમ્) સ્થિત છે (સઃ, યઃ-૭) ઈત્યાદિ અર્થ આગળની માફક જાણવો જોઈએ વારંવાર લખવાથી પુનરુક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કોઈએ પણ અન્નનો નિષેધ કે અન્નનું ખંડન કરવું નહીં જોઈએ એવો નિયમ રાખવો ઉચિત છે. જળ તથા પૃથિવી વિના કોઈનું જીવન હોવાનો સંભવ પણ નથી એવું માનીને એ બંનેને અન્ન કહ્યાં છે. સૂર્યોદિ જ્યોતિ તથા આકાશ પ્રાણના સહયોગી (સાથે ને સાથે રહેવાંવાળાં) હોવાથી ભોક્તા છે એટલા માટે બંનેને અન્નાદ કહેવામાં આવ્યાં છે. માણસે અન્નનો મોટો સંચય કરવો જેથી બીજાં પ્રાણિયોની પણ પ્રાણરક્ષા થાય. કારણ કે પ્રાણની રક્ષા કરતાં જગતમાં બીજું કોઈ મોટું પુણ્ય નથી; તેથીજ અન્નદાન સર્વોપરી છે. એ

अरण्याथी ओषुं पुण्य करवावाणो पुरुष जगतमां पुत्रादि संभंधी सुभथी
तथा परमार्थमां अह्न ज्ञानना सुभथी युक्त थर्ष नीरेग तथा सर्व
जतनी आधाओ रडित आनन्द लोगवे छे.

न कश्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया
कया च विधया बद्धन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्न-
मित्या चक्षते । एतद्वै मुखतो ऽन्नं ऽराद्धम् । मुखतो
ऽस्मा अन्नं ऽराध्यते । एतद्वै मध्यतो ऽन्नं ऽराद्धम् ।
मध्यतो ऽस्मा अन्नं ऽराध्यते । एतद्वा अन्ततो ऽन्नं ऽ
राद्धम् । अन्ततो ऽस्मा अन्नं ऽराध्यते ॥ १ ॥ य एवं
वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः ।
कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति
पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति
वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुषु ।
ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ।
सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भ-
वति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन
इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्नम इत्युपा-
सीत । नम्यन्ते ऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म-
धान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येगं

म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि ये ऽप्रिया भ्रातृव्याः ।
 स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥
 स य एवंवित् । अस्मौल्लोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमा-
 त्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्रार्णमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
 एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमा-
 त्मानमुपसङ्क्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
 इमौल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम
 गायन्तास्ते । हा रेवु हा रेवु हा रेवु ॥५॥ अहमन्नमहमन्न-
 महमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं
 श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमं जा
 ऋताऽस्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाऽभायि । यो मा
 ददाति स इदेव माऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमाऽदमि ।
 अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां ऽ सुवर्णं ज्योतीः । य एवं
 वेद । इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ राध्यते विद्युर्ति मानवान्
 भवत्येको हा रेवु य एवं वेदैकश्च ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

न । कञ्चन । वसतौ । प्रत्याचक्षीत । तत् । व्रतम् । तस्मात् ।
 यया । कया । च । विधया । बहु । अन्नम् । प्राप्नुयात् । अराधि ।
 अस्मै । इति । आचक्षते । एतत् । वै । मुखतः । अन्नम् । राज्ञम् ।

मुखतः । अस्मै । अन्नम् । राध्यते । एतत् । वै । मध्यतः । अन्नम् ।
 राद्धम् । मध्यतः । अस्मै । अन्नम् । राध्यते । एतत् । वै । अन्त-
 तः । अन्नम् । राद्धम् । अन्ततः । अस्मै । अन्नम् । राध्यते । यः ।
 एवम् । वेद । क्षेमः । इति । वाचि । योगक्षेमः । इति । प्राणापा-
 नयोः । कर्म । इति । हस्तयोः । गतिः । इति । पादयोः । विमु-
 क्तिः । इति । पायौ । इति । मानुषीः । समाज्ञाः । अथ । दैवीः ।
 तृप्तिः । इति । वृष्टौ । बलम् । इति । विद्युति । यशः । इति । प-
 शुष । ज्योतिः । इति । नक्षत्रेषु । प्रजातिः । अमृतम् । आनन्दः ।
 इति । उपस्थे । सर्वम् । इति । आकाशे । तत् । प्रतिष्ठा । इति ।
 उपासीत । प्रतिष्ठावान् । भवति । तत् । महः । इति । उपासीत ।
 महान् । भवति । तत् । मनः । इति । उपासीत । मानवान् । भव-
 ति । तत् । नमः । इति । उपासीत । नम्यन्ते । अस्मै । कामाः ।
 तत् । ब्रह्म । इति । उपासीत । ब्रह्मवान् । भवति । तत् । ब्रह्मणः ।
 परिमरः । इति । उपासीत । परि । एनम् । म्रियन्ते । द्विषन्तः ।
 सपत्नाः । परि । ये । अप्रियाः । भ्रातृव्याः । सः । यः । च ।
 अयम् । पुरुषे । यः । च । असौ । आदित्ये । सः । एकः । सः ।
 यः । एवंवित् । अस्मात् । लोकात् । प्रेत्य । एतम् । अन्नमयम् ।
 आत्मानम् । उपसङ्क्रम्य । एतम् । प्राणमयम् । आत्मानम् । उप-
 सङ्क्रम्य । एतम् । मनोमयम् । आत्मानम् । उपसङ्क्रम्य ।

એતમ્ । વિજ્ઞાનમયમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસદ્કમ્ય । એતમ્ । આન-
 ન્દમયમ્ । આત્માનમ્ । ઉપસદ્કમ્ય । ઈમાન્ । લોકાન્ । કામાન્ ।
 નીકામરૂપી । અનુસન્વરન્ । એતત્ । સામ । ગાયન્ । આસ્તે । હાવુ ।
 હાવુ । હાવુ । અહમ્ । અન્નમ્ । અહમ્ । અન્નમ્ । અહમ્ । અન્નમ્ ।
 અહમ્ । અન્નાદઃ । અહમ્ । અન્નાદઃ । અહમ્ । અન્નાદઃ । અહમ્ । શ્લો-
 કકૃત્ । અહમ્ । શ્લોકકૃત્ । અહમ્ । શ્લોકકૃત્ । અહમ્ । અસ્મિ ।
 પ્રથમજાઃ । ઋતસ્ય । પૂર્વમ્ । દેવેભ્યઃ । અમૃતસ્ય । નાભિઃ । યઃ ।
 મા । દદાતિ । સઃ । ઇત્ । એવ । મા । અવાઃ । અહમ્ । અન્નમ્ ।
 અન્નમ્ । અદન્તમ્ । અન્નિ । અહમ્ । ભુવનમ્ । વિશ્વમ્ અમ્ભવામ્ ।
 સુવઃ । ન । જ્યોતીઃ । યઃ । એવમ્ । વેદ । ઇતિ । ઉપાનિષદ્ ૧૧૦ ॥

ભાષાર્થઃ—(ચ) એને (વસતૌ) વસવાને માટે (કમ્)
 કાંઈ અતિથિ રૂપે આવેલાને કે કાંઈ બ્રાહ્મણાદિને કે કાંઈ વિરક્ત
 ધર્મોપદેશક અભ્યાગત પુરુષને (પ્રત્યાચક્ષીત) અટકાવવો નહિ કે
 અહીંઆં નહીં રહેા અથવા અહીંઆં રહેવા લાયક સ્થાન વગેરે નથી
 એવું ન કહેવું; (તત્, વ્રતમ્) શ્રદ્ધાપૂર્વક અતિથિનો સત્કાર તથા
 ગરીબ દુઃખિયોને અન્ન આપવાનો નિયમ કરી લેવો કે એ કામ અ-
 સ્ય કરીશ, કેમકે આકસ્માત્ આવેલા વિદ્વાન કે ધર્માત્મા પુરુષનો
 કવ કહેલાં બોજનાદિથી સત્કાર કરવો એવું વિધાન ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું
 છે, એને અતિથિ પૂજા અથવા વૃષ્ટ કહે છે. (તસ્માત્) તેથી
 યયા, કયા, વિધયા, ચ,) કાંઈ પણ પ્રકારે ધર્મને અનુસરીને
 અન્નમ્) અન્નને (પ્રાપ્નુયાત્) બહુ સંચય કરવો; (અસ્મૈ) આ

સાચા અતિથિ અભ્યાગત પુરુષને માટેજ અમે લોકોએ (અરાધિ) સંસિદ્ધ પકવ (અન્નમ્) અન્ન કરેલું છે (હતિ) એમ કહ્યાણનો માર્ગ દર્શાવનારા ધર્માત્મા વિદ્વાન લોક (આચક્ષતે) કહ્યા કરે છે પરંતુ કદી નકાર કરતા નથી. (एतद्, वै) આજ (मुखतः) ઉત્તમ (અન્નમ્) અન્ન બારે શ્રદ્ધાથી (રાદ્ધમ્) બનાવેલું છે. (मुखतः) ઉત્તમ પ્રકારનું (અન્નમ્) અન્ન (અસ્મૈ) એ અતિથિને ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી (રાદ્ધયતે) આપવામાં આવે છે. (एतद्, वै) એ (मध्यतः) મધ્યમ પ્રકારનું (અન્નમ્) અન્ન (અસ્મૈ) આ અતિથિને (રાદ્ધયતે) આપવામાં આવે છે. (एतद्, वै, अन्ततः, अन्नम्, राद्धम्) એ (अन्ततः) નિદ્વૃષ્ટ રીતિથી બનાવેલું અન્ન છે (अन्ततः) નિદ્વૃષ્ટ રીતિથી બનાવેલું (અન્નમ્) અન્ન (અસ્મૈ, રાદ્ધયતે) એ અતિથિને નિદ્વૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી આપવામાં આવે છે. અહીં આં ઉત્તમ, મધ્યમ, નિદ્વૃષ્ટ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર-અતિથિ, દાના, દાનની વસ્તુ તથા શ્રદ્ધાના-દેખાડવામાં આવ્યા છે. એ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના બેદથી બાર બેદ થાય છે તથા એને અનુસરતાં ફળ પણ બાર પ્રકારનાં જાણવાં. (यः) જે પુરુષ (एषम्) આ ઉક્ત પ્રકારે અન્નદાનના માહાત્મ્યને (वेद्) જાણે છે તે પુરુષ દાનના યથોક્ત ફળ પામી શકે છે. (क्षेमः) રક્ષા-રક્ષણ (हति) એટલું (वाचि) વાણીમાં-વિદ્યા બણ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલાં અથવા ગુરુ મુખથી સાંભળેલાં અથવા ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાનની વાણીમાં રક્ષા કરવી; મતલબ વાણીથી ઇશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના અથવા ધર્મનો ઉપદેશ તથા અભ્યાસ અહોનિશ કરવો જોઇએ. (योगक्षेमः) અલબ્ધસ્ય લાભઃ=યોગઃ અને લબ્ધસ્ય પરિરક્ષણમ્=ક્ષેમમ્ અલબ્ધ એટલે પાસે નહી હોય એવા પદાર્થનો લાભ અથવા તેની પ્રાપ્તિ થવી તે યોગ

અને લબ્ધરથ એટલે મળેલા પદાર્થનું પરિરક્ષણ એટલે સર્વ રીતે રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ=એ અને યોગ અને ક્ષેમ (ફિતિ) એટલાંને પ્રાણ અને અપાનમાં ધારણ કરવાં જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાણાયામ વગેરે યોગના અભ્યાસ દ્વારા પરમાત્માનાં અલબ્ધ અપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને તેની રક્ષા તથા વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. (કર્મ) કર્મ (ફિતિ) એ (હસ્તયોઃ) હાથમાં રાખવું ઉચિત છે અર્થાત્ હાથેથીજ ઘણાં ખરાં કર્મ કરવામાં આવે છે એ કારણથી હાથનો વિષય કર્મજ છે તેનું ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરીને સેવન કરવું જોઈએ મતલબ હાથે દાનાદિ શુભ કર્મો પણ થઈ શકે છે વળી કોઈને મારવો અથવા કોઈની વસ્તુ ચોરી લેવી વગેરે ખરાં કર્મ પણ હાથથીજ થાય છે તો સારાંજ કર્મ કરવાં નકારાં ન કરવાં એજ અભિપ્રાય છે (ગતિઃ, ફિતિ, પાદયોઃ) પગોનું કામ ચાલવાનું છે તેથી સારાં કામને માટે જવું સારી ચાલ ચાલવી જોઈએ અવગ્રહિત નહીં (વિમુક્તિઃ) મળતો ત્યાગ કરવો (ફિતિ) એજ (પાયૌ) ગુદાનું કામ છે એ ઇન્દ્રિયથી એ કામ લેવું જોઈએ પરંતુ સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કર્મ કદી ન કરવું જોઈએ. (ફિતિ, માનુષીઃ) એ ઉક્ત સધળા મનુષ્યના શરીરથી કરવા લાયક કામોની (સમાજ્ઞાઃ) આજ્ઞા છે. (અથ) હવે (દૈવીઃ) દેવ એટલે સૂર્ય અથવા આકાશ વગેરેથી સિદ્ધ થતાં કાર્યો દર્શાવવામાં આવે છે. (તૃપ્તિઃ, ફિતિ, વૃષ્ટૌ) વરસાદ થાય ત્યારેજ સધળાં ચરાચરને જગત્ તૃપ્તિ અથવા શાંતિ થાય છે. તેટલા માટે વરસાદ લાવવાનો ઉદ્યોગ કરવો. (બલમ્, વિદ્યુતિ) વીજળી અથવા પ્રાણ શક્તિના વધવાથી બળ આવે છે એ કારણથી બળ વધારવાને માટે “ વિદ્યુત્ ” વીજળી ના પ્રચાર માટે પ્રયત્ન મનુષ્યે કરવો જોઈએ; વરસાદ તથા વીજળી અને અધિદેવ અર્થાત્ આકાશ દ્વારા પ્રાપ્ત થવાવાળાં છે. (યશઃ ફિતિ

પશુષુ) સામાન્ય અવિશેષ દૃષ્ટિથી સર્વને જોનાર તે પશુ કહેવાય છે એવા સમદર્શી જીવન્મુક્તિ પામેલા જ્ઞાની લોકો છે તેમની સેવા કરવાથી જગતમાં પ્રતિષ્ઠા ઐશ્વર્ય યશ વધે છે તેજ પુરુષ દેવતા પણ કહેવાય છે પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાને માટે પણ તેમનું સેવન કરવું જોઈએ. (જ્યોતિઃ, इति, नक्षत्रेषु) નક્ષત્ર એટલે તારાગણ તારામંડલ એમાં જે પ્રદાશ છે તે દ્વારા પણ ઇશ્વરના મહિમાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. (प्रजातिः अमृतम्, आनन्दः, इति, उपस्थे) ઉપસ્થ એટલે ભગ અથવા લિંગેન્દ્રિય જે દ્વારા સંતાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમજ મનુષ્યને તેથી મોટું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાં ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય આનંદ છે જેનો અનુભવ સંસારી લોક કર્યા કરે છે, અને એ સંસારી વિષયના ભોગ ભોગવવા તરફ વેરાગી થયેલા પુરુષને પરમેશ્વરની ઉપાસનામાં ઠીક ઠીક લાગવાથી આનંદનો અનુભવ થાય છે; મતલબ એ બે પ્રકારનો આનંદ છે; ખીજે ઠેકાણે સુખ શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પણ નહીં કે આનંદનો. સંસારમાં કામ સુખ (મૈથુનથી મળતો આનંદ) સર્વોપરી છે. અગર જે બ્રહ્મજ્ઞાનના સંબંધી જ મુખ્ય આનંદ છે અને વિષયથી મળતા આનંદનું પરિણામ હલકું હોવાથી તેની ગણના બરાબર થવી જોઈએ નહીં, તોપણ બ્રહ્માનંદની ઉપમાને માટે લોકમાં આના જેવું ખીણું કોઈ પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત નથી; અર્થાત્ એજ સર્વોપરી દૃષ્ટાંત છે. જે સ્ત્રી પુરુષના મેળાપથી વિષય ભોગમાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી થનારા આનંદના હજારમે હિરસે આનંદનો અનુભવ થતો નથી તો પણ તે આનંદને માટે માણસ કેવા કેવા ઉપાય અથવા છગ કપટ વગેરે કરે છે તથા મનુષ્યનો વધારેને વધારે પરિશ્રમ આજ સુખભોગને માટે જોવામાં આવે છે; અન્ય સર્વ સુખ આનાં

સાધન છે. આવી દશામાં અલ્પજ્ઞાનના આનંદનો કોઈ ઉપાય કરવું નથી પણ એથી ઉલટાં લગભગ સર્વ પ્રાણીમાન વિષય ભોગની પાછળ મ-
 એલાં છે; એનું કારણ એજ છે કે વિષયભોગનો અભ્યાસ પડી ગયો
 છે તેનો મર્મ જાણે છે તથા અલ્પજ્ઞાનનો આનંદ કદી સપનામાં પણ
 નહીં દેખે તો પછી તે તરફ રૂચિ પણ ક્યાંથી થાય. જે માણસોનું
 ચિત્ત કોઈ પણ પ્રકારે અલ્પજ્ઞાનની પાછળ લાગી જાય છે તે પાછા
 વિષયના આનંદમાં પડવા નથી, એનું પણ એજ કારણ છે કે એ સ-
 સર્વોપરી આનંદનો સ્વાદ તેમને મળી ગયો છે. સંસારનો એ નિયમ
 છે કે જ્યારે મોટો અધિકાર અથવા સુખ મળી જાય છે ત્યારે નાનાને,
 સર્વ છોડી દે છે. વળી વિષયાનંદનો મેળ એટલા માટે દેખાડવામાં આવ્યો
 છે કે અલ્પજ્ઞાન સંબંધી આનંદ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (સર્વમ્,
 શ્વિત્, આકાશ) આકાશમાં સર્વ સ્થિર છે તથા આકાશની સ્થિતિ
 અલ્પજ્ઞાનમાં જોવામાં આવે છે એટલા માટે (તત્) જે અલ્પ (પ્રતિષ્ઠા)
 સર્વનો આધાર છે (શ્વિત્) એમ માનીને (ઉપાસીત) તેની ઉપાસના
 કરે તે પણ બીજા સાધારણ કુટુમ્બી વગેરેનો આધાર થાય છે અથવા
 ગરીબ દુઃખી તથા કુટુમ્બીઓનાં પાત્રન પોષણ કરી તેમને આધાર
 આપે છે. એના આશ્રયવડે ઘણા ગરીબોનું જીવન ચાલે છે એ કારણથી
 વ્યાપક પુરુષ લોકમાં (પ્રતિષ્ઠાવાન્) પ્રતિષ્ઠાવાળો તથા કીર્તિવાન
 (ભવતિ) થાય છે. (મહઃ) પરમેશ્વર સર્વના કરતાં મોટો (શ્વિત્)
 એમ માનીને એ ઉપાસક (ઉપાસીત) તે અલ્પજ્ઞાની ઉપાસના કરે તે
 પણ લોકોમાં (મહાન્) મોટો (ભવતિ) ગણાય છે થાય છે. (તત્)
 એ પરમેશ્વર હમેશાં (મનઃ) મનનશીલ જ્ઞાન સ્વરૂપજ છે (શ્વિત્),
 એવી તેની (ઉપાસીત) ઉપાસના કરે તો એ મનુષ્ય પણ (જ્ઞાન-

વાન્) જ્ઞાની (ભવાતિ) થાય છે. (તત્) એ બ્રહ્મ (નમઃ)
 સર્વ જ્ઞાનનું અભિમાન છોડી દઈ અંતઃકરણથી એ અહંકાર વગરનો
 નિર્મળ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે (ઇતિ) એવી (ઉપાસીત) ઉપાસના કરે
 તો તે ઉપાસકને સઘળા ભોગવવા લાયક વિષયો કડા કુટ વગર સુલભ
 તથા સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ એ પુરુષનું કઠોર
 પશુ જનું રહે છે અને તે અહંકાર છોડી દઈ નરમ અને સાદો થાય
 છે. (તત્) એ બ્રહ્મ (બ્રહ્મ) વૃદ્ધિગત છે (ઇતિ) એમ જાણી
 (ઉપાસીત) ઉપાસના કરે તો તે પુરુષ (બ્રહ્મવાન્) વૃદ્ધિ પામવા
 યોગ્ય (ભવાતિ) થાય છે (તત્) એ બ્રહ્મ (બ્રહ્મણઃ) આકાશ
 વગેરે મોટાં મોટાં તત્ત્વોને દબાવવા વાળો છે અર્થાત્ વાયુ વગેરે મોટાં
 જળવાન તત્ત્વો અથવા અહંકારી નાસ્તિક દુરાચારી પણ (પરિમરઃ)
 જેની આગળ હમેશાં સામર્થ્ય રહિત નિર્બળ મરી ગયલા જેવા અશ
 ક્ત જણાય છે (ઇતિ) એવો માનીને (ઉપાસીત) તેની ઉપાસના
 જે કરે છે તેના પણ (દ્વિષન્તઃ) દ્વેષીઓ (સપત્નાઃ) દુશ્મનો હરીફ
 (પરિ) સર્વ જાણુએ (ઇનમ્) તેની આગળ (મ્નિયન્તે) નષ્ટ
 બ્રષ્ટ થઈ જાય છે અથવા મરી જાય છે. વળી (અપ્રિયાઃ) અપ્રિય
 વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા (યે) જે (ભ્રાતૃવ્યાઃ) પડ પિત્રાઈ જેઓ છે
 તે પણ (પરિ) એ તરફ નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. (ચ.) અને એ
 પ્રમાણે (યઃ) જે (અસૌ) આ ઉપાસ્ય દેવ પરમેશ્વર (પુરુષે)
 પુરુષ એટલે શરીર વગેરે કાર્ય જગત્ પૃથિવીના સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક
 તથા (યઃ) જે (આદિત્યે) પ્રકાશ સ્વરૂપ સૂર્ય વગેરે લોકોમાં પણ
 વ્યાપ્ત છે (સઃ) તે (અયમ્) આ છે. (સઃ) તે (એકઃ) એક છે.
 તે સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે. તેમાં ભેદ નથી (યઃ) તેથી જે વિદ્વાન્

(एवंवि) ઉપર કહેલી રીતે એ પરપેશ્વરને જાણતો હોય (सः) તે (अस्मात्) આ (लोकात्) લોકમાંથી (प्रेत्य) આ પ્રલક્ષ જોવામાં આવતા શરીર વગેરે કાર્ય જગત તરફથી ઘડપણમાં તૃણા છોડી દઈ (एतम्, अन्नमयम्, आत्मानम्, उपसङ्क्रम्य, एवम्, प्राणमय-मू०, एतम् मनो० एतम्, विज्ञान० एतम्, आनन्दमयम्) અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન તથા આનંદ એ પાંચ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ મર્મસ્વરૂપો (શરીરના તત્ત્વો) ને પાસેથી ઠીક ઠીક (उपसङ्क्रम्य) છોડી દઈ (इमान्) આ (कामान्) ચિત્ર વિચિત્ર પૃથિવી વગેરે અદ્ભૂત આશ્ચર્યરૂપ રચના યુક્ત કામનાને યોગ્ય (लोकान्) લોકોમાં અથવા શરીરોમાં (नीकामरूपी) સર્વ લૌકિક સુખ ભોગોની અભિલાષા જે મિદ્ધાને છોડી દીધી છે તેવો વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વત્ર સ્વતંત્રપણે ફરતો ફરે છે તથા (हावु, हावु, हावु) અહો આશ્ચર્યરૂપ બ્રહ્મ છે, અહો તારો મહિમા આશ્ચર્ય છે, તું અચિન્ત્ય શક્તિ છે, ઈલાદિ પ્રકારે (एतत्) એવા (साम) એકસરખા સમતાને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મનો (गायन्) મહીમા ગાતો ગાતો (आस्ते) ચંચળતા છોડી સ્થિર થાય છે. (अहम्, अन्नम्, अहम्, अन्नम्, अहम्, अन्नम्) હું આ ચેતનવાળાં શરીરનો ધારણ કરનાર પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સમુદાય અન્ન છું; અર્થાત્ ઘણાં ભક્ષક સિંહ વગેરેનો ખોરાક છું; મનુષ્યાદિનાં શરીર ખાઈનેજ અનેકનું જીવન ચાલે છે તથા (अहम्, अन्नादः अहम्, अन्नादः, अहम्, अन्नादः) હું ભક્ષ્ય જડ પદાર્થોને ખાઉં છું. તે કારણથી મારામાં ભક્ષ્ય અને ભક્ષક બનેનો ભાવ રહી શકે છે. ઉપલાં કથનને નક્કી દૃઢ ઠસાવવાને માટે ત્રણ વાર કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ એ વાત દૃઢ નિશ્ચિત છે કે કોઈ વખતે હું ભક્ષ્ય

બનું છે અને કોઇ વખતે હું ભક્ષક બનું છું. જ્યારે કોઇ વખત
 સ્થાવર પદાર્થો જેવા કે ઝાડ વગેરેમાં જાઉં છું ત્યારે ચર (ચાલનારાં)
 પ્રાણિયોનો ભક્ષ્ય બનું છું તથા જ્યારે જંગમ બનું છું ત્યારે હું ભક્ષક
 થાઉં છું. એવો ઘણો ખરો નિયમ છે કે સ્થાવર ભક્ષ્ય અને જંગમ
 ભક્ષક હોય છે તથા કોઈ કોઈ ટૂંકાણે બંનેમાં ભક્ષ્ય અને ભક્ષકનો
 સ્થાવર હોય છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે જીવન્મુક્ત જ્ઞાની લોકોએ ચિન્તન કરવું;
 તથા (અહમ્, શ્લોકકૃત્, અહમ્, શ્લોકકૃત્, અહમ્, શ્લોકકૃત્)
 હું શ્લોક એટલે કીર્તિ વધે એવાં કર્મ વારંવાર કરું છું (અહમ્) હું
 (ઋતસ્ય) ચરાચર નિત્ય વા સત્ય જગત્ની અંદર (પ્રથમજાઃ)
 પ્રથમ અથવા મુખ્ય પ્રકટ થયેલો (અસ્મિ) છું; મતલબ પરમાત્માની
 કૃપાથી સર્વ દુઃખોમાંથી છૂટી જઈ (દેવેભ્યઃ) પૃથિવી વગેરે પાંચ દેવ-
 તાઓથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં શરીરથી છૂટ્યા (પૂર્વમ્) પહેલાંજ (અમૃતસ્ય)
 જીવન્મુક્તિ દશામાં મળતા અમૃત એટલે મુક્તિના આનંદની (નામૌ) અં-
 દર સ્થિર રહું (યઃ) જે પરમાત્મા (મા) મને પોતાના અનુભવથી મળે
 એવાં અઘોષિક સર્વોત્તમ સુખ (દદાતિ) આપે છે (સઃ) તેજ (મા) માફ
 (દત્ત, એવ) નિશ્ચય પૂર્વક (અવાઃ) રક્ષણ કરો. (અહમ્) હું (અન્નમ્)
 પૃથિવી વગેરેના રસરૂપ અન્નને (અદન્તમ્) ખેંચવાવાળાં આકર્ષણ કરનાર
 શાક વનસ્પતિ અથવા ઓપધિ વગેરે (અન્નમ્) ભક્ષ્ય માત્ર અન્ન (અન્નિ)
 ખાઉં છું અથવા માફ જીવન આથી નીચી રહેલું છું (અહમ્) હું
 (વિશ્વમ્) આખા (ભુવનમ્) સંસારની અનેક દુખના ભોગરૂપી
 અવદશા ભેદ કરી જગત્ના સર્વ દુઃખોથી (અભ્યભવામ્) મુક્ત થાઉં
 છું (સુવઃ) સૂર્ય જેમ (ન) નહીં (જ્યોતિઃ) કે જ્યોતિથી ભરપૂર
 છે પરંતુ સર્વ તારા ચંદ્ર વગેરે મંડળમાં સર્વોપરી તેજસ્વી છે તેવો હું

જીવાત્માઓમાં જીવન-મુક્તિની દશાને પામી અથવા મુક્ત અવસ્થામાં સર્વ કરતાં તેજસ્વી થાઉં એવે પ્રકારે જીવન-મુક્તિવાળી દશામાં સંપ્ર-
જ્ઞાત સમાધિમાં રહી કરી વિદ્વાન પુરુષે વિચાર કરવો.

આ અનુવાકમાં શ્રી શંકરસ્વામીએ (ક્ષેમ, દ્વિતિ વાચિ) અ-
હીઆંથી લઇ આગળ ઠીક અર્થ કયો જણાવો નથી તેના મતમાં
પગોમાં ચાલવારૂપ તથા શુદ્ધમાં વિજ્ઞાના ત્યાગરૂપથી પરમેશ્વર ઠરે છે.
તથા ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયના વિષય મૈથુનથી ઉદ્ભવતો આનંદપણુ ઇશ્વર-
સ્વરૂપ છે એવું નીકળે છે. તેથી આ કથનનો વિદ્વાન લોકોએ અંગિ-
કાર કરવા પહેલાં બરોબર વિચાર કરવો આવોજ આગળ પણ અર્થ
કયો છે. પ્રત્યેક વાક્ય પર લખવાથી લેખનો વિસ્તાર થઈ જાય છે
એટલા માટે અધિક લખવાનું મોકુફ રાખ્યું હું.

ભાવાર્થ:—જે કોઈ મનુષ્યયોનિમાં જન્મી પોતાનું કલ્યાણ કરવા
ચાહે છે તથા જે પરમેશ્વરનાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ નીરોગ, નિર્ભય તથા
અત્યંત આનંદ સ્વરૂપ મુક્તિ પદને ચાહે છે તેણે પહેલાં વહેલાં અ-
ન્નાદિ વગેરેથી અતિથિયોની નિયમ પૂર્વક સેવા કરવી એ તેને ઉચિત
છે. જેવા ઉત્તમ, મધ્યમ વા નિકૃષ્ટ ધર્મનું મનુષ્ય સેવન કરે છે તેવું
તેને સુખ મળે છે; એટલા માટે ઉત્તમ આનંદ મેળવવાની જે આશા-
રાખે તેણે ઉત્તમ ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. જે જે ઇન્દ્રિયોને પરમે-
શ્વરે જે જે માટે રચી છે તે તે ઇન્દ્રિયોવડે સુકર્મ કરવાં જોઈએ;
જેવું કે વાણીથી સત્ય, હિતકારી તથા પ્રિય વચન બોલવાં જોઈએ અને
વેદાદિ શાસ્ત્રો નિયમ પૂર્વક બણવાં પરંતુ કઠોર, મિથ્યા, યુગલી તથા
અસંબંધ બોલવું જોઈએ નહીં. એજ પ્રમાણે બીજી કર્મેન્દ્રિય અથવા
જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે પણ સમ્યક્ ઉચિત વ્યવહારનુંજ સેવન કરવું જોઈએ.

તેથી વિપરીત નહીં; એ પણ કલ્યાણકારી ધર્મજ છે. અચલત્વ તથા વ્યાપકત્વ વગેરે ગુણવાળા પરમેશ્વરની સમાધિ દશામાં તદાકારવૃત્તિથી ઉપાસના કરવી. જેવી રીતે લોકમાં અનેક શક્તિવાળાને કોષ્ટ સ્વાર્થી જેવી ખુદ્ધિ સેવન કરે છે તેવાંજ ફળ તે પામે છે, તેવીજ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ વગેરે થવાના ધર્મભેદ પ્રમાણે પરમેશ્વરનો ઉગામક પણ એવીજ પોતાની શક્તિને અનુસરતા જ્ઞાનાદિ ગુણો સંપાદન કરી સુખી થાય છે. એ કારણથી ઉપાસનામાં ભેદ દેખાડ્યા છે. જેવી સંગતિ તેવી ખુદ્ધિ તથા ફળ મળે છે તેનો પણ એજ આશય છે, એ પ્રમાણે અદ્વિતીય પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે જીવન્મુક્ત દશામાંજ સર્વ આનન્દનો અનુભવ કરતાં પોતે સર્વ દુઃખોથી છુટે તથા આનન્દથી પરમેશ્વરના યથા ભક્તિમાં ગાતાં ગાતાં શાન્તિ પામી સુખી થાય છે. અહીંથી “ રાઘ્યતે ” વગેરેથી આ અનુવાકની કંડિકાઓની પૂર્તિનો પાઠ દેખાડવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૦ ॥

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्त्रयोदशान्नं
प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वाद-
शानन्द इति सैषा दशान्नं न निन्द्यात् प्राणः शरीर-
मन्नं न परिचक्षीतापो ज्योतिरन्नं बहुकुर्वीत पृथिव्या-
माकाश एकादशैकादश । न कश्चनैकषष्टिरेकान्नविंश-
तिरेकान्नविंशतिः ॥

इति भृगुवल्ली तैत्तिरीयोपनिषच्च सम्पूर्णा

(મૃગુસ્તસ્મૈ૦) ઇત્યાદિ પાઠ અગરજો શંકર ભાષ્યની સાથે મળ ઉપનિષદમાં છાપેલો નથી પરંતુ મુ'બઈની ઘણી આવૃત્તિઓમાં એ પાઠ છે તથા નિષ્પ્રયોજન નથી તેમજ પ્રક્ષિપ્ત પણ નથી પરંતુ આ વક્ષીતો સંબંધાર્થ જણાવવા મારે છે.

માર્થ—મૃગુઃ, તસ્મૈ-વિજિજ્ઞાસસ્વ-૦ વાળા અનુવાકમાં (ત્રયોદશ) તેર વાક્ય છે. અન્નમ્ થી શરૂ થતા અનુવાકમાં અને પ્રાણમ્ મનઃ તે સૈવા, માર્ગવો વાહણો વિદ્યા એ દરેક અનુવાકમાં બાર બાર વાક્ય છે અને અન્નમ્ ન નિન્દ્યાત્ । પ્રાણઃ શરોરમ્ અને અન્નમ્ ન પરિચક્ષીતથી તે પૃથિવ્યામાકાશ સુધીના દરેક અનુવાકમાં અગ્યાર અગ્યાર વાક્યો છે અને ન કશ્ચન થી શરૂ થતા અનુવાકમાં બધાંમળી ઓગણ સાઠ વાક્ય છે.

સહ નાવવતુ । સહ નૌ મુનવતુ । સહ વીર્યં કરવા વૈ ।

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષા વૈ ॥

ઓમ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥

इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य

श्रीमद्दयानंदसरस्वतीस्वामिनां

शिष्यस्य भीमसेनशर्मणो

भाष्यानुकुलं वसन्तजीकृतं

तैत्तिरीयोपनिषद्गूजरातीभाष्यं

समाप्तम्

ત્રિયા રાજ્ય.

કામરૂદેશ વિષે લોકોમાં દંત કથાઓ. અને ઈતિહાસીક બનાવો વામાં આવેછે. મોટા શુરવિરો, વૈરાગિઓ અને આધુઓની કસોટી વિચિત્ર ચરિત્રવાળા કામરૂદેશમાં. સર્વોપરી સત્તા ધરાવનાર રાણી મૈ પારંગત વેબવનો અનુપમ ગદાવો લેવાને લલચાવલા અનેક પુરૂષો ઉલટ સીમડા સુધી જતા હતા. અને ત્યાં તેઓની શી શી દશાઓ થતી હતી, તેણિવાય હનુમાન, મચ્છિંદ્રનાથ, ગોરખજીતલંધર, ભરથરો, ગે વગેરે મહાત્માઓએ બતાવેલા પરાક્રમોનું આમેહુબ વર્ણન સમગ્રય રીતનું આપવામાં આવશે. આ નામનું પુસ્તક અઘાપી પર્વત સુધી, કે કથી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું નથી તેથી તે સંબંધીન હકીકત અધારામાં રહી હતી તેને જાહેરમાં મુકવાને સાર, કેટલાક જુના માંથી સોંધ કરી પુષ્કળ હકીકત મેળવી આ પુસ્તક તૈયાર કરી બહાર નિશ્ચય પ્રીધાછે અને તે નિશ્ચય, શોખીન જાના પાર પાડશે એવી આશ્ દશથી વધુ તકલ રાખનારને સાડા બાર ટકા કમીશન આપવામાં આગળથી આઈ આના પાછળથી રૂ ૧) પડશે. નીચેને શીરનામો

રતી વીલાશ ગોલી.

સપનામાં, ઘણા સંભોગથી, અથવા દારૂ, પીધાથી. યતી શરી મનની નબલાઈ, નામરદી, ધાતુ પાતલી હોવી, બાએડીના વીચારે ધાતુનું જવું, ધાતુ જવાથી થતી સફેદી અથવા ઈનદરીનું થંડાપણું રીયા કરવાના ગેર કાએદા, ધાતુ હાય અને તે ઉપરાંત પીશાબને લ રોગ ઉપર આ ગોલી જાંદુની માફક અસર કરે છે. સર્વ દશામાં ઉપર અસર કરી, નબલા પડી ગયલા શરીરના ભાગોને બળવા નાની બાટલીનો રૂ ૧) તથા મોટી બાટલીના રૂ ૨).

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

હરકીસનદાસ રૂગના

જગદીશ્વર પ્રેસના સામે કાંદાવડી.

